Ε. Π. ΤΟΜΣΟΝ

Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός

ΝΗΣΙΔΕΣ

Ο Ε.Π. Τόμσον (1924 - 1993) είναι άγγλος ιστορικός, που έγινε διάσημος σ' ολόκληρο τον κόσμο κυρίως με το έργο του The Making of the English Working Class. Μελέτησε τους αιώνες κατά τους οποίους έγινε η μετάβαση από την προβιομηχανική στην βιομηχανική κοινωνία και οι μελέτες του αυτές θεωρούνται απαράμιλλες.

Δραστηριοποιήθηκε πολιτικά από την δεκαετία του 1950 στους κόλπους του ανεξάρτητου ειρηνιστικού και αντιπυρηνικού κινήματος της Μεγάλης Βρετανίας.

Στο παρόν κείμενο πραγματεύεται γλαφυρά το πώς άλλαξε ο τρόπος, με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον χρόνο. Ξεκινά από την εποχή που το ρολόι ήταν το πολύ ένα αξιοπερίεργο και σπάνιο αντικείμενο και φτάνει στην εποχή που γίνεται κυριαρχικός ρυθμιστής της καθημερινής μας ζωής.

Τη Δευτέρα ή την Τρίτη, σύμφωνα με την παράδοση, ο χειρωνακτικά εργαζόμενος προσαρμόζεται στον αργό ρυθμό της μελωδίας " Ε - ε - ε - χουμε καιρό, έ - ε - ε - χουμε καιρό ". Την Πέμπτη και την Παρασκευή, στο " Άλ - λη μια μέρα, άλ - λη μια μέρα". Ο πειρασμός για χουζούρι, για άλλη μια ώρα στο κρεβάτι, φόρτωνε τη δουλειά στο βράδυ, και τότε χρειαζόταν να γίνει με το φως των κεριών.

Ε. Π. ΤΟΜΣΟΝ

ΧΡΟΝΟΣ
ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ
ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Μετάφραση, Επίμετρο: Βασίλης Τομανάς

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ • ΝΗΣΙΔΕΣ

Στο εξώφυλλο, χαρακτικό του Γκυστάβ Ντορέ: "Οι κύριοι ρυθμίζουν τα ρολόγια τους με τον κανονιοβολισμό στις δώδεκα το μεσημέρι".

Ε. Π. ΤΟΜΣΟΝ
Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός
Β΄ Έκδοση, Μάρτιος 1994
Φωτοστοιχειοθεσία: Σταυρούλα Ομουρίδου
Επιμέλεια: Βασίλης Τομανάς
Μοντάζ: Κατερίνα Δεδούση
Φιλμ: Φανή Δεδούση
Εκτύπωση: Γιώργος Τολίδης
Βιβλιοδεσία: Γ. Δεληδημητρίου
Εξώφυλλο: Σπ. Τσιλιγκιρίδης, (031) 909321

Copyright: Εκδόσεις Νησίδες
370 03 Σκόπελος
τηλ. 0424 - 23277

Διάθεση: Ν. Κατσάνος (031) 235683
Εξάντας (01) 3604885

Είχαμε έναν γέρο υπηρέτη, ονόματι Ράιτ, που τον είχαμε να δουλεύει συνέχεια, μολονότι τον πληρώναμε με τη βδομάδα, ήταν αμαξουργός το επάγγελμα... Έτυχε ένα πρωί ν' αναποδογυρίσει στο δρόμο μια άμαξα... πήραν τον γέρο, για να την επιδιορθώσει επί τόπου. Την ώρα που ήταν απασχολημένος με τη δουλειά του, περνάει ένας χωριάτης που τον γνώριζε, και τον χαιρετά με την συνήθη φιλοφρόνηση: Καλημέρα, πατέρα Ράιτ, ο Θεός να ταχύνει τη δουλειά σου. Ο γέρος σηκώνει τα μάτια και τον κοιτάζει... και με μια κάποια ικανοποιημένη δυστροπία αποκρίνεται: Δεν με νοιάζει αν το κάνει ή όχι, είναι η δουλειά της ημέρας.

Daniel Defoe, The Great Law of Subordination Considered; or the Insolence and Insufferable Behaviour of SERVANTS in England duly enquired into (1724).

Για το ανώτερο κομμάτι της ανθρωπότητας, ο Χρόνος είναι εχθρός... και η κυριότερη δουλειά τους είναι να τον σκοτώνουν. Ενώ για τους υπόλοιπους, Χρόνος και Χρήμα είναι σχεδόν συνώνυμα.

Henry Fielding, An Enquiry into the Causes of the late Increase of Robbers (1751).

Η Τες βάλθηκε να σκαρφαλώνει το μελαγχολικό κι ελικωτό στενάκι που, όπως ήταν φτιαγμένο, δεν μπορούσες να το ανεβείς τρέχοντας. Ήταν ένα δρομάκι καμωμένο πριν αποκτήσουν αξία οι σπιθαμές της γης και σε μιαν εποχή που τα ρολόγια μ' έναν μόνο δείχτη ήταν αρκετά για να χωρίζουν τη μέρα.

Thomas Hardy.

I

Είναι πασίγνωστο ότι ανάμεσα στο 1300 και στο 1650, επήλθαν στην κουλτούρα της Δυτικής Ευρώπης σημαντικές μεταβολές ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι το χρόνο[1]. Στους Θρύλους του Καντέρμπερυ, ο κόκκορας εξακολουθεί να λειτουργεί ως φυσικό ξυπνητήρι: ο Πετεινός,

«σήκωσε τα μάτια προς το λαμπρό ήλιο
που ήταν τότε στον αστερισμό του Ταύρου

1. Ενδιαφέρον έχουν οι υποθέσεις που προβάλλει ο Λιούις Μάμφορντ στο Technics and Civilisation (1934). Βλέπε και: S. de Grazia, Of Time, Work and Leisure (1962). C. M. Cipolla, Clocks and Culture 1300-1700 (1967), E. T. Hall, The Silent Language (1959).

λίγο ψηλότερα από τους εικοσιένα βαθμούς
και ήξερε από ένστικτο, όχι από γνώση,
ότι ήταν η ώρα έξι και λάλησε θριαμβευτικά...».

Αλλά, παρότι «ήξερε απ' τη φύση του κάθε μεσουράνημα του ισημερινού σ' αυτό το χωριό», η αντίθεση ανάμεσα στο χρόνο «της φύσης» και στο χρόνο του ρολογιού τονίζεται από την εικόνα:

«Πολύ πιό ακριβές ήταν το λάλημά του
από 'να εκκρεμές ή ρολόι μοναστηριού».

Εδώ πρόκειται, βέβαια, για ένα από τα πρώτα πρώτα ρολόγια: ο Σώσερ που, αντίθετα από τον Πετεινό, ήταν Λονδρέζος, γνώριζε τον χρόνο της Αυλής, της αστικής οργάνωσης και τον «χρόνο των εμπόρων» που ο Ζακ Λε Γκοφ αντιπαρέθεσε στον χρόνο της Μεσαιωνικής Εκκλησίας σ' ένα από τα πιό σημαντικά άρθρα που εμφανίστηκαν στα Annales[2].

Πρόθεσή μου δεν είναι να εξετάσω σε ποιό βαθμό αυτή την αλλαγή την προκάλεσε η γενίκευση της χρήσης των ρολογιών από τον 14ο αιώνα και πέρα, ούτε σε ποιό βαθμό αυτή η γενίκευση δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα σύμπτωμα της καινούριας πουριτανικής πειθαρχίας και της καινούριας αστικής ακρίβειας. Όποια γνώμη κι αν έχουμε, αυτή η αλλαγή έχει γίνει και είναι αναμφισβήτητη. Το ρολόι εμφανίζεται στην ελισαβετιανή κοινωνία και μετατρέπει τον τελευταίο μονόλογο του Φάουστ σ' έναν διάλογο με τον χρόνο: «Τα άστρα μετατοπίζονται ακόμα, ο χρόνος κυλάει, το ρολόι θα χτυπήσει»[3]. Ο αστρικός χρόνος, που είναι παλιός όσο και η λογοτεχνία, έρχεται μ' αυτό τον τρόπο από τους ουρανούς στο σπίτι. Ο πεπερασμένος χαρακτήρας της ζωής και του έρωτα φαίνεται πιο δραματικά όταν «η κίνηση του κοχλία του δείχτη» διατρέχει την πλάκα του ρολογιού. Αν το ρολόι κρέμεται στον λαιμό μιας γυναίκας, βρίσκεται πολύ κοντά στους ακανόνιστους χτύπους της καρδιάς της. Οι συμβατικές εικόνες των ελισαβετιανών, που παρουσιάζουν τον χρόνο σαν

2. J. Le Goff, «Au Moyen Age: Temps de l'Eglise et temps du marchand» (1960), «Le temps de travail dans la crise du XIV siècle: du temps médiéval au temps moderne» (1963).

3. M. Drayton, «Of his Ladies not Coming to London» (Oxford, 1949).

κάποιον που φθείρει και παραμορφώνει, σαν αιμοβόρο τύραννο και καταστροφέα, είναι βέβαια παλιές, αλλά φορτίζονται με μια καινούρια επιτακτικότητα και μια καινούρια επιμονή[4].

Όσο προχωρούμε στον 17ο αιώνα, η εικόνα της κίνησης του ρολογιού επεκτείνεται, μέχρι που, με τον Νεύτωνα, καταλαμβάνει ολόκληρο το Σύμπαν. Έτσι που, στα μέσα του 18ου αιώνα, όπως λέει ο Στερν, το εκκρεμές είχε τρυπώσει και στα πιο μικρά μέρη. Ο πατέρας του Τρίστραμ Σάντυ - «ο πιο μεθοδικός άνθρωπος, στα όλα του, που υπήρξε ποτέ» - «έκανε συνήθειό του με τα χρόνια να κουρδίζει το μεγάλο ρολόι που βρισκότανε πάνω στο κεφαλόσκαλο την πρώτη Κυριακή του κάθε μήνα». «Έφτασε σιγά σιγά, με τον ίδιο τρόπο, να εκτελεί την ίδια μέρα ορισμένα οικογενειακά μικροκαθήκοντα», πράγμα που έδωσε στον Τρίστραμ τη δυνατότητα να καθορίσει με εξαιρετική ακρίβεια τη συγκεκριμένη στιγμή που τον συνέλαβε η μάνα του. Κι αυτό προκάλεσε την *Διαμαρτυρία του Ρολογά κατά του Συγγραφέα:*

«Οι παραγγελίες που είχα πάρει για πολλά ρολόγια απ' ολόκληρη τη χώρα ακυρώθηκαν, γιατί καμιά καθωσπρέπει κυρία δεν τολμάει πια να κάνει την παραμικρή νύξη για κούρδισμα του εκκρεμούς, χωρίς να εκτεθεί αμέσως στα πονηρά υπονοούμενα και στους χυδαίους υπαινιγμούς της οικογένειάς της... Οι πόρνες έφτασαν να χρησιμοποιούν για να φαρέψουν πελάτες την φράση: «Κύριε, θέλετε να κουρδίσω το ρολόι σας;».

Ο «Ρολογάς» παραπονιέται ακόμα ότι οι ηθικές κυράδες σήκωσαν τα ρολόγια στο πατάρι, γιατί τα θεώρησαν «προκλήσεις για σαρκικές απολαύσεις»[5].

Πάντως, η έρευνά μας δεν θα είναι τόσο χοντροκομμένα συναισθηματική· γιατί το θέμα μας είναι: σε ποιό βαθμό και με ποιό τρόπο αυτή η αλλαγή στον τρόπο αντίληψης του χρόνου επηρέασε την πειθαρχία μέσα στην εργασία, και μέχρι ποιού

4. Αυτή την αλλαγή εξετάζει ο Σιπόλα, ο.π. Βλέπε και: E. Sturzl, Der Zeitbegriff in der Elisabethanischen Literatur (1965), A. Tenenti, Il Senso della Morte e l' amore della vita nel Rinascimento (1957).

5. Anon., The Clockmaker's Outcry against the author of Tristram Shandy (1760).

σημείου επηρέασε το πώς αντιλαμβάνονται τον χρόνο οι εργαζόμενοι; Αν το πέρασμα σε μια αναπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία έφερε μαζί του μια βαθιάν αναδιάρθρωση των συνηθειών της εργασίας - καινούριες πειθαρχίες, καινούρια κίνητρα και μια καινούρια ανθρώπινη φύση που πάνω της στηρίχτηκαν αυτά τα καινούρια κίνητρα - σε ποιό βαθμό όλα αυτά συνδέονται με το πώς αντιλαμβάνεται το άτομο το χρόνο;

II

Ξέρουμε ότι στους πρωτόγονους λαούς, η μέτρηση του χρόνου συνδέεται συνήθως με τις γνώριμες διαδικασίες του κύκλου της εργασίας ή με τα οικιακά καθήκοντα. Ο Έβανς-Πρίτσαρντ ανέλυσε την έννοια του χρόνου στους Νυέρ με τον παρακάτω τρόπο:

«Αυτό που καθορίζει τον χρόνο είναι το ρολόι-κοπάδι, ο κύκλος των ποιμενικών εργασιών και η στιγμή της ημέρας, ενώ η διάρκεια σε σχέση με τη μέρα, είναι πάνω απ' όλα για τους Νυέρ η διαδοχή αυτών των εργασιών και η μεταξύ τους σχέση».

Στους Ναντί έχει αναπτυχθεί ένας προσδιορισμός του χρόνου με βάση την εργασία, που δεν καλύπτει μόνο κάθε ώρα αλλά και κάθε ημίωρο της μέρας. Στις 5.30 το πρωί τα γελάδια φεύγουν για τη βοσκή, στις 6.00 βγάζουν τα πρόβατα, στις 6.30 ο ήλιος έχει ανέβει στον ουρανό, στις 7.00 έχει αρχίσει να ζεσταίνει, στις 7.30 φεύγουν τα κατσίκια για τα δικά τους βοσκοτόπια, κοκ. Μια οικονομία που έχει φτάσει σε αξιοζήλευτο βαθμό οργάνωσης. Παρόμοιες λειτουργίες χρησιμοποιούνται και για τη μέτρηση των χρονικών διαστημάτων. Στη Μαδαγασκάρη, μετράνε το χρόνο με «το βράσιμο του ρυζιού» (γύρω στη μισή ώρα) ή με «το τηγάνισμα της ακρίδας» (μια στιγμή). Λέγεται ότι οι ιθαγενείς του Ποταμού Κρος έλεγαν: «Ο άνθρωπος πεθαίνει πιό γρήγορα απ' όσο χρειάζεται για να ψηθεί καλά το καλαμπόκι» (λιγότερο από 15 λεπτά)[6].

6. E. E. Evans Pritchard, The Nuer (1940), M. P. Nilsson, Primitive Time Reckoning (1920), P. A. Sorokin - R. K. Merton, «Social Time: A Methodological and Functional Analysis» (1937), A. I. Hallowell, «Temporal Orientation in Western

Μπορούμε να βρούμε, εύκολα, ανάλογα παραδείγματα από πολιτισμούς πιο κοντινούς σε μας. Έτσι, στη Χιλή του 17ου αιώνα, ο χρόνος μετριότανε σε «Πιστεύω». Στα 1647, αναφέρεται ένας σεισμός που διάρκεσε «δυό Πιστεύω»· ο χρόνος που χρειάζεται για να βράσει ένα αυγό αντιστοιχεί σ' ένα «Πάτερ Ημών» που το λέμε φωναχτά[7]. Στη Βιρμανία, πρόσφατα, οι μοναχοί σηκώνονται την ώρα της ημέρας «που υπάρχει αρκετό φως για να βλέπεις τις φλέβες του χεριού». Το *Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης* μας δίνει παραδείγματα από την αγγλική ζωή -«όσο ένα Πάτερ Ημών», «όσο μια μετάνοια» (1450), και (στο *Νέο Αγγλικό Λεξικό* αλλά όχι στο *Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης*) «όσο ένα κατούρημα», χρονική μονάδα κάπως αυθαίρετη.

Ο Πιέρ Μπουρντιέ μελέτησε πριν από λίγα χρόνια με μεγάλη επιμέλεια την στάση του αλγερινού αγρότη απέναντι στον χρόνο: «μια στάση υποταγής και μοιρολατρικής αδιαφορίας απέναντι στην ροή του χρόνου, που κανένας δεν μπορεί να ελέγξει, να χρησιμοποιήσει ή να εξοικονομήσει... η βιασύνη θεωρείται αγένεια και πιστεύουν ότι συνοδεύεται από διαβολική φιλοδοξία». Το ρολόι, το λένε μερικές φορές «εργαλείο του σατανά»· δεν υπάρχουν τακτές ώρες για τα γεύματα· «η έννοια του ακριβούς ραντεβού είναι άγνωστη, συμφωνούν απλώς να συναντηθούν στο επόμενο παζάρι». Ένα λαϊκό τραγούδι λέει:

«Είναι μάταιο να τρέχεις να προλάβεις τον κόσμο,
κανένας δεν θα τον ξεπεράσει ποτέ»[8].

Ο Σίνγκε, στις πολύτιμες παρατηρήσεις του για τα νησιά του Αράν, μας δίνει ένα κλασικό παράδειγμα:

«Όταν κάνω βόλτα με τον Μιχαέλ, έρχονται συχνά και με ρωτούν την ώρα. Κι όμως, οι περισσότεροι δεν είναι αρκετά εξοικειωμέ-

Civilization and in a Pre-Literate Society» (1937), H. G. Alexander, Time as Dimension and History (1945), B. R. Salz, «The Human Element in Industrialization» (1955).

7. E. P. Salas, «L'Evolution de la notion du temps et les horlogers à l'époque coloniale au Chili» (1966), M. Mead, Cultural Patterns and Technical Change (1953).

8. P. Bourdieu, «The attitude of the Algerian peasant toward time» (1963).

νοι με τη σύγχρονη αντίληψη του χρόνου και δεν μπορούν να καταλάβουν, παρά αόριστα, την σύμβαση των ωρών. Όταν, λοιπόν, τους λέω την ώρα που δείχνει το ρολόι μου, δεν ικανοποιούνται και με ρωτούν πόσος χρόνος τους μένει μέχρι το ηλιοβασίλεμα[9]. Το περίεργο είναι ότι ο πιο διαδεδομένος τρόπος για να μετρούν την ώρα στα νησιά αυτά εξαρτάται από τη διεύθυνση του ανέμου. Όλες σχεδόν οι καλύβες έχουν δυό πόρτες, την μια απέναντι απ' την άλλη· η πιο προφυλαγμένη μένει ανοιχτή, για να μπαίνει φως στο εσωτερικό. Όταν φυσάει Βορειο-δυτικός άνεμος είναι ανοιχτή η πόρτα του Νότου και η σκιά του γείσου, μετατοπιζόμενη πάνω στο πάτωμα της κουζίνας, δείχνει την ώρα· όταν ο άνεμος γυρίζει σε Νοτιά ανοίγουν την άλλη πόρτα, κι οι άνθρωποι, που δεν τους έχει περάσει απ' το νου να φτιάξουν ένα ηλιακό ρολόι, τα χάνουν... Όταν φυσάει Βοριάς, η γριά μου σερβίρει τα γεύματα με μια ανεκτή ακρίβεια, αλλά όταν φυσάει άλλος αέρας, μου φέρνει συχνά το τσάι στις 3 αντί στις 6...»[10].

Μια τέτοια αδιαφορία απέναντι στον χρόνο του ρολογιού είναι δυνατή μόνο σε μια κοινότητα που ζει από τη συλλογή καρπών και το ψάρεμα, και της οποίας η εμπορική και διοικητική οργάνωση είναι περιορισμένη στην πιο απλή της έκφραση κι όπου οι δουλειές της ημέρας (που μπορούν να εκτείνονται από το ψάρεμα στην γεωργία με ενδιάμεσα το χτίσιμο σπιτιών, το καθάρισμα των διχτυών, το φρόντισμα της καλαμένιας στέγης, την κατασκευή μιας κούνιας ή ενός φερέτρου) φαίνονται αυτονόητες, και σύμφωνες με τη λογική των αναγκών, στον μικροκαλλιεργητή[11]. Αλλά αυτή η περιγραφή μας επιτρέπει να δούμε καθαρά τον πρωταρχικό ρόλο που παίζουν, στους διάφορους τρόπους οργάνωσης του χρόνου, οι καθορισμοί που επιβάλλουν οι διαφορετικές καταστάσεις στον σχεδιασμό της εργασίας και στην σχέση που έχουν αυτοί με τους «φυσικούς» ρυθμούς. Σύμ-

9. Βλέπε στο ίδιο: «οι Ισπανοαμερικάνοι δεν ρυθμίζουν την ζωή τους με βάση τον χρόνο του ρολογιού, όπως κάνουν οι Αγγλοαμερικάνοι. Τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο, αν ρωτούσες κάποιον πότε έχει σκοπό να κάνει την τάδε δουλειά, θα έπαιρνες την απάντηση "Τώρα, σε δυο με τέσσερις ώρες"».

10. J. M. Synge, Plays, Poems and Prose.

11. Την εποχή του Ζίνγκε, το πιο σημαντικό γεγονός στις σχέσεις των νησιών που είχαν εξωτερικό εμπόριο ήταν ο ερχομός του ατμόπλοιου, που τα ωράριά του τα επηρέαζαν έντονα οι παλίρροιες και οι τρικυμίες. Βλέπε Synge, The Aran Islands (1907).

φωνα με όλες τις ενδείξεις, οι κυνηγοί πρέπει να στήνουν τα δόκανα ορισμένες ώρες της νύχτας. Οι φαράδες κι όσοι πρέπει να ταξιδέψουν στη θάλασσα οφείλουν να ρυθμίσουν τη ζωή τους με βάση τις παλίρροιες. Στα 1800, σε μιαν αίτηση των κατοίκων του Σάντερλαντ, διαβάζουμε τα παρακάτω: «αφού η πόλη είναι θαλάσσιο λιμάνι όπου πολλοί άνθρωποι πρέπει να είναι στο πόδι όλες τις ώρες της νύχτας για να προσέχουν τις παλίρροιες και να ασχολούνται με τις δουλειές τους στο ποταμό»[12]. Η έκφραση-κλειδί είναι «να προσέχουν τις παλίρροιες»: η διευθέτηση του κοινωνικού χρόνου στο θαλάσσιο λιμάνι ακολουθεί τους ρυθμούς της θάλασσας· κι αυτό το βρίσκουν λογικό και κατανοητό οι φαράδες και οι ναυτικοί: ο καταναγκασμός επιβάλλεται από την ίδια τη φύση.

Με τον ίδιο τρόπο, η δουλειά από το χάραμα μέχρι το ηλιοβασίλεμα μπορεί να φαίνεται «φυσική» σε μια αγροτική κοινότητα, ιδιαίτερα την εποχή της σοδειάς: η φύση επιβάλλει να θερίζονται τα σιτηρά πριν αρχίσουν οι βροχές. Υπάρχουν κι άλλοι «φυσικοί» ρυθμοί δουλειάς και σε άλλες αγροτικές ή βιομηχανικές δραστηριότητες: την εποχή που γεννάνε οι προβατίνες δεν μπορείς να απομακρυνθείς από τη στάνη γιατί τα νεογέννητα χρειάζονται φροντίδα· οι γελάδες πρέπει να αρμέγονται· η κατασκευή του ξυλοκάρβουνου απαιτεί συνεχή επίβλεψη για να μη γίνεται ζωηρά η καύση (κι οι καρβουνιάρηδες πρέπει να κοιμούνται πλάι στους θόλους)· όταν έχεις αρχίσει να λιώνεις το σίδερο δεν μπορείς ν' αφήσεις να σβήσουν οι φούρνοι.

Αυτός ο τρόπος μέτρησης του χρόνου λέγεται μέτρηση «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει». Τον συναντούμε κυρίως στις αγροτικές κοινωνίες, αλλά ο ρόλος του είναι εξίσου σημα-

12. Ας σημειώσουμε ότι και άλλα παραδείγματα δείχνουν πως αναγνώριζαν την σύγκρουση των ωραρίων των ναυτικών με την ρουτίνα των πόλεων. Το Δικαστήριο του Ναυαρχείου λειτουργούσε διαρκώς «γιατί οι ξένοι, οι έμποροι και οι ναυτικοί γενικά είχαν να κάνουν με τους ανέμους και τις παλίρροιες και δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν, χωρίς βαριές απώλειες και χωρίς σοβαρές καταστροφές, σε αυστηρά καθορισμένα ωράρια λειτουργίας των δικαστηρίων». (E. V. Neale, Feusts and Fasts, (1845). Βλέπουμε επίσης ότι οι φαράδες δεν ήταν υποχρεωμένοι να τηρούν σχολαστικά το Σάββατο, και τους επιτρεπόταν να επισκευάζουν τους πάγκους, που είχαν για να πουλάνε τα φάρια, την Ημέρα του Κυρίου.

ντικός και στις χωριάτικες και οικιακές βιομηχανίες. Και τον βρίσκουμε ακόμα και σήμερα στις αγροτικές ζώνες της Μεγάλης Βρετανίας. Μπορούμε να κάνουμε τρεις παρατηρήσεις γι' αυτή τη μέτρηση «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει». Πρώτον, ο άνθρωπος καταλαβαίνει πιο εύκολα αυτή την μέτρηση από την μέτρηση της εργασίας σε μονάδες χρόνου. Ο αγρότης ή ο εργάτης έχει την εντύπωση ότι ασχολείται με κάτι, που το επιβάλλει μια αναγνωρισμένη αναγκαιότητα. Δεύτερον, σε μια κοινότητα, στην οποία επικρατεί «μέτρηση με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει», ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «εργασία» και «ζωή» δεν είναι τόσο έντονος. Οι κοινωνικές σχέσεις και η εργασία μπλέκονται: η εργάσιμη μέρα επιμηκύνεται ή επιβραχύνεται ανάλογα με τη συγκεκριμένη δουλειά, και δεν έχεις την αίσθηση ότι υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στο να εργάζεσαι και στο «να περνάς τη μέρα σου». Τρίτον, στα μάτια των ανθρώπων που είναι συνηθισμένοι στον χρόνο του ρολογιού, αυτή την στάση απέναντι στη δουλειά φαίνεται να την χαρακτηρίζουν η σπατάλη και η αδιαφορία απέναντι στον χρόνο[13].

Μια τόσο καθαρή διάκριση προϋποθέτει οπωσδήποτε ότι ως όρος αναφοράς χρησιμοποιείται ο ανεξάρτητος αγρότης ή τεχνίτης. Αλλά το ζήτημα της μέτρησης με βάση την δουλειά που πρέπει να γίνει περιπλέκεται από την στιγμή που έχουμε να κάνουμε με μισθωτούς εργαζόμενους. Ολόκληρη η οικογενειακή οικονομία του μικροκαλλιεργητή μπορεί να είναι προσανατολισμένη με βάση τις συγκεκριμένες δουλειές· στο εσωτερικό της, όμως, ανάμεσα στον αγρότη και στα παιδιά του μπορεί να υπάρχει καταμερισμός της εργασίας, καταμερισμός των ρόλων καθώς και η πειθαρχία που χαρακτηρίζει την σχέση εργοδότη/εργαζόμενου. Ακόμα κι εκεί, ο χρόνος αρχίζει να γίνεται χρήμα,

13. Στην *Κριτική της Καθημερινής Ζωής* ο Λεφέβρ προτιμάει τη διάκριση ανάμεσα στον «κυκλικό χρόνο» - που τον γεννούν οι αγροτικές ασχολίες που αλλάζουν ανάλογα με τις εποχές - και στον «γραμμικό χρόνο» της αστικής και βιομηχανικής ανάπτυξης. Θεωρώ γονιμότερη τη διάκριση που κάνει ο Λυσιέν Φεβρ στο Le Problème de l'Incroyance au XVI siècle (1974). Κάπως σχηματική είναι η μελέτη της οργάνωσης των εργασιών στις πρωτόγονες κοινωνίες από τον S. H. Udy, Organisation of Work (1959).

και μάλιστα χρήμα για τον εργοδότη. Από την στιγμή που κάποιος απασχολεί εργάτες, το πέρασμα από τη μέτρηση με βάση την δουλειά που πρέπει να γίνει στην εργασία που μετριέται με τον χρόνο, μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητό. Είναι αλήθεια ότι η μέτρηση της εργασίας μπορεί να γίνει και χωρίς την προσφυγή σ' ένα όργανο μέτρησης του χρόνου - και ότι προηγείται από την γενικευμένη χρήση του ρολογιού. Κατά τα μέσα του 17ου αιώνα, οι μεγαλοκαλλιεργητές εξακολουθούσαν να υπολογίζουν την δουλειά που περίμεναν από τους μισθωτούς τους σε «ημέρες» (έτσι, ο Χένρυ Μπεστ έλεγε «Το Κάνινγκαρθ - με την έκτασή του - θέλει τέσσερις γεμάτες εργάσιμες μέρες από έναν καλό θεριστή», «το Σπέλοου θέλει τέσσερις μέσες μέρες», κλπ.[14]), και ο Μάρκχαμ δοκίμασε να γενικεύσει αυτό που έκανε πρακτικά ο Μπεστ στα χτήματά του:

«Ένας άνθρωπος... μπορεί να θερίζει στάρι, κριθάρι ή βρώμη, πυκνά, όρθια ή πλαγιασμένα, με σκληρή δουλειά χωρίς να κόβει τα στάχυα κι αφήνοντας το άχυρο, γύρω στο ενάμισυ άκρ τη μέρα· αν, τέλος, τα σιτηρά είναι χαμηλά κι αραιά, θα μπορούσε να θερίσει τρία με τέσσερα ακρ σε μια μέρα, χωρίς καθόλου να κουραστεί»[15].

Ο ακριβής υπολογισμός είναι δύσκολος, γιατί εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Είναι φανερό ότι ήταν πιο πρακτικό να χρησιμοποιηθεί μια απλή μέτρηση με βάση τον χρόνο[16].

Μια τέτοια μέτρηση συγκεκριμενοποιεί μιαν απλή σχέση. Οι εργαζόμενοι αισθάνονται την διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον χρόνο του εργοδότη τους και στον «καθαρά δικό τους χρό-

14. Rural Economy in Yorkshire in 1641. Farming and Account Books of Henry Best (1875).

15. E. M., The Enrichment of the Weald of Kent (1660). «Μια γενική εκτίμηση για την εργασία των ανθρώπων και των ζώων· τι μπορούν να κάνουν χωρίς να καταστρέφουν την υγεία τους».

16. Βέβαια, οι μισθοί πληρώνονταν με βάση τον νόμιμο ορισμό της ημέρας, δηλαδή από την ανατολή μέχρι την δύση του ήλιου, που περιγράφεται με τον παρακάτω τρόπο σ' ένα κείμενο του Λανκασάιρ στα 1725: «Θα δουλεύουν από τις 5 το πρωί μέχρι κάποια ώρα μεταξύ 7 και 8 το βράδυ, από τα μέσα Μαρτίου μέχρι τα μέσα Σεπτεμβρίου - και στη συνέχεια «από την ανατολή μέχρι τη νύχτα» με δυόμισι ώρες ενδιάμεσης ανάπαυσης, μια ώρα για μεσημεριανό και, μόνο το καλοκαίρι, μισή ώρα για μεσημεριανή ξεκούραση: κάθε άλλη ώρα απουσίας, εκτός απ' αυτές, συνεπάγεται κράτηση μιας πένας από τον μισθό».

νο». Ο εργοδότης πρέπει να *εκμεταλλευτεί* το χρόνο των εργαζόμενων και να προσέχει να μη χαραμίζεται· από τη στιγμή που ο χρόνος έχει μετατραπεί σε χρήμα, το καθοριστικό δεν είναι η δουλειά που πρέπει να γίνει αλλά η αξία του χρόνου. Ο χρόνος έχει γίνει χρήμα: δεν περνάει αλλά ξοδεύεται. Ορισμένα σημάδια αυτής της αντίθεσης, στη στάση απέναντι στο χρόνο κι απέναντι στη δουλειά, παρουσιάζονται ανάγλυφα σε δυο κομμάτια από το ποίημα του Στήβεν Ντακ «Η δουλειά του αλωνιστή». Το πρώτο περιγράφει μια κατάσταση δουλειάς, που φτάσαμε να την θεωρούμε κανονική κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα:

«Πάνω στα σκληρά σανίδια αναπηδάν' τα αγκάθινα ραβδιά μας,
κι οι καλύβες μας στέλνουν πίσω την ηχώ των χτυπημάτων τους.
Τη μια στιγμή, τα ροζιασμένα χέρια μας σκίζουνε τον αέρα
την άλλη, πέφτουνε με δύναμη,
τόνα πέφτει, τ' άλλο ανεβαίνει,
και τόσο καλά κρατάνε το ρυθμό
που τα σφυριά των Κυκλώπων δεν θα μπορούσαν
να κάνουν πιο καθαρό θόρυβο...
Ο ιδρώτας μας τρέχει σαν αλμυρό ποτάμι,
κυλάει απ' τα μαλλιά και στάζει στα πρόσωπά μας.
Η δουλειά μας δεν γνωρίζει ανάπαυση,
ποτέ το θορυβώδικο αλώνι δεν πρέπει να ησυχάσει.
Οι άλλοι, όταν λείπει τ' αφεντικό, μπορούν
να τεμπελιάσουν ατιμώρητα·
μα εμάς, μας προδίδει αμέσως το σιωπηλό αλώνι.
Δεν μπορούμε ούτε να καλοπιάσουμε την αχάριστη δουλειά μας
και να κάνουμε να μας χαμογελάσουν γλυκά
τα κοσκινισμένα λεπτά·
μπορούμε εμείς, όπως ο βοσκός, να διηγηθούμε εύθυμες ιστορίες;
Η φωνή χάνεται, την πνίγουν τα χτυπήματα των ραβδιών
που σε ξεκουφαίνουν».

Εδώ, φαίνεται καθαρά ότι έχουμε μια περιγραφή της μονοτονίας, της έλλειψης χαράς και των ανταγωνιστικών συμφερόντων, που τα αποδίδουμε συνήθως στην δουλειά στο εργοστάσιο. Το δεύτερο κομμάτι περιγράφει τον θερισμό:

«Μέχρι εκεί που χάνεται το μάτι απλώνονται σειρά
τα ξεραμένα στάχυα,
θέαμα εντυπωσιακό, έτοιμα για τη σοδειά.

Το αφεντικό, ικανοποιημένο, βλέπει το θέαμα, ενθουσιασμένο
κι εμείς, βάζουμε τα δυνατά μας στη δουλειά.
Ξάφνου ταράζεται ο κάμπος
δυνατές κραυγές φτάνουνε στ' αυτιά των θεριστάδων
χτυπάνε οι καμπάνες, κροταλίζουν τα μαστίγια,
τα κάρα φεύγουνε με σαματά.
Το γερμένο στάρι, κι έπειτα τ' άλλα δημητριακά
μαζεύονται, κι ο κάμπος γρήγορα μένει γυμνός·
Φεύγει θριαμβευτικά το τελευταίο φόρτωμα
και χαρούμενες φωνές χαιρετίζουν το τέλος του θερισμού».

Πρόκειται, βέβαια, για τραγούδι που παινεύει τους θεριστές. Και ήταν απάντηση στα ποιμενικά ποιήματα του 18ου αιώνα. Επιπλέον, το ακμαίο ηθικό των αγρεργατών έχει να κάνει και με τους ψηλούς μισθούς που δίνονταν στους θεριστές. Πάντως, θα ήταν σφάλμα να αποδώσουμε την περηφάνεια των θεριστών μόνο στα υλικά οφέλη. Γιατί η αίσθηση της ευτυχίας και οι τελετουργίες, που επικρατούν στις φυτείες την εποχή του θερισμού, μπορούν να εξηγηθούν και με την διείσδυση των πανάρχαιων συλλογικών ρυθμών στους καινούριους, με την λαϊκή κουλτούρα και τα αγροτικά έθιμα - για παράδειγμα, με την προσωρινή κατάργηση των κοινωνικών διακρίσεων. «Ελάχιστοι ξέρουν», γράφει ο Μ.Κ. Άσμπυ, «τι σήμαινε η συμμετοχή στο θερισμό πριν από ενενήντα χρόνια! Βέβαια, το μερτικό των φτωχών ήταν πολύ μικρό, αλλά τους έδινε μεγάλη χαρά το γεγονός ότι συμμετείχαν σ' ένα συλλογικό έργο, που ένιωθαν να τους αφορά»[17].

III

Δεν μπορούμε να ξέρουμε πόσο διαδεδομένη ήταν η ακριβής ώρα του ρολογιού κατά την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Ήδη, όμως, τον 14ο αιώνα είχαν τοποθετηθεί δημόσια ρολόγια και ρολόγια εκκλησιών στις πόλεις και τις πλούσιες κωμοπόλεις. Είναι βάσιμη η υπόθεση ότι, γύρω στα τέλη του 16ου αιώνα, οι περισσότερες αγγλικές ενορίες είχαν από ένα ρολόι

17. M. K. Ashby, Joseph Ashby of Tysoe (1961).

που σήμαινε δυνατά τις ώρες[18]. Πάντως, η ακρίβεια αυτού του ρολογιού ήταν αμφισβητήσιμη και το ηλιακό ρολόι έμεινε σε χρήση (ένας λόγος ήταν για να διορθώνει το μηχανικό ρολόι) τον 17ο, τον 18ο και τον 19ο αιώνα[19].

Τον 17ο αιώνα, εξακολουθούσαν να γίνονται φιλανθρωπικές δωρεές χωραφιών (ονομάζονταν μερικές φορές «γη του ρολογιού», «γη ντινγκ-ντουνγκ», ή «γη για την καμπάνα για το σβήσιμο των φώτων») για να χτυπά κάποιος τις καμπάνες νωρίς το πρωί και την ώρα που έπρεπε να σβήνουν τα φώτα το βράδυ[20]. Έτσι, ο Ρίτσαρντ Πάλμερ του Γουόκινγκχαμ, στο Μπέρκσαϊρ, δώρισε, το 1644, χωράφια, που η πρόσοδός τους θα έπρεπε να δίνεται στον καντηλανάφτη, για να χτυπάει την μεγάλη καμπάνα επί μισή ώρα κάθε βράδυ στις 8 και κάθε πρωί στις 4, περίπου, ανάμεσα στις 10 Σεπτεμβρίου και στις 11 Μαρτίου κάθε χρόνου «όχι μόνο για να καλεί όσο το δυνατόν περισσότερους απ' αυτούς που ζουν εκεί γύρω να αποσύρονται μια κατάλληλη ώρα το βράδυ και να σηκώνονται αρκετά νωρίς το πρωί για να εκπληρώνουν τα καθήκοντα και τις υποχεώσεις τους (πράγματα που συνοδεύουν και ανταμείβουν μια υγιή οικιακή οικονομία και μια μεγάλη επαγγελματική επιδεξιότητα)...» αλλά και για να «μπορούν να πληροφορούν για την ώρα και να δίνουν την σωστή κατεύθυνση στη ζωή» στους ξένους και σ' όλους όσοι άκουγαν την καμπάνα τα βράδια του χειμώνα. «Αυτούς τους ορθολογικούς στόχους», έλεγε, «δεν μπορεί παρά να τους εκτιμήσει κάθε άτομο με ορθή κρίση και χρηστά ήθη, αφού κάτι παρόμοιο έχει

18. Για τα πρώτα στάδια της εξέλιξης του ρολογιού, βλέπε: C. M. Cipolla, Clocks and Culture, A. P. Usher, A. History of Mechanical Inventions (1962), C. Singer, A History of Technology (1956), R. W. Symonds, A History of English Clocks (1947), E. L. Edwards, Weight-driven Chamber Clocks of the Middle Ages and Renaissance (1965).

19. M. Gatty, The Book of Sun-diales (1900). Για μια μελέτη που εξηγεί λεπτομερειακά τη λειτουργία των ηλιακών ρολογιών, βλέπε John Smith, Horological Dialogues (1675). Παραδείγματα δωρεών για την κατασκευή ηλιακών ρολογιών υπάρχουν στα: C. J. C. Beeson, Clockmaking in Oxfordshire (1964), A. J. Hawker, The Clockmakers and Watchmakers of Wigan 1650-1850 (1950).

20. Αφού πολλά ρολόγια εκκλησιών δεν σήμαιναν τις ώρες, προσέλαβαν γι' αυτό «κωδωνοχρούστες».

γίνει κι έχει εκτιμηθεί δεόντως στις περισσότερες πόλεις και κωμοπόλεις του βασιλείου...». Η καμπάνα θα θύμιζε στους ανθρώπους ότι είναι θνητοί, και θα τους έφερνε στο μυαλό την ανάσταση των νεκρών και την Έσχατη Κρίση[21]. Ο ήχος ήταν πιο αποτελεσματικός από την θέα, ιδιαίτερα στις βιομηχανικές περιοχές. Στα υφαντουργικά προάστια του Γουέστ Βάιντινγκ, στα Κεραμοποιεία (και σ' άλλες περιοχές) εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν το κέρας[22] για να ξυπνάνε τους ανθρώπους τα πρωινά. Πολλές φορές πήγαινε ο ίδιος ο κτηματίας να ξυπνήσει τους εργάτες στα καλύβια τους, και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο «ξυπνητής» έκανε την εμφάνισή του μαζί με τις πρώτες φάμπρικες.

Η ακρίβεια των οικιακών ρολογιών σημείωσε μιαν αποφασιστική πρόοδο με την εφαρμογή του ρυθμιστή μετά το1658. Τα υπαίθρια ρολόγια διαδίδονται ευρύτερα μετά το 1660, αλλά μόνο πολύ αργότερα διαδόθηκαν τα ρολόγια που είχαν, εκτός από ωροδείκτη, και λεπτοδείκτη[23]. Όσο για τους μηχανισμούς που μεταφέρονταν πιο εύκολα, το ρολόι τσέπης ήταν αμφίβολης ακρίβειας, μέχρι που βελτιώθηκε ο ρυθμιστής του και που άρχισαν να τοποθετούν και το διορθωτικό ελικοειδές ελατήριο μετά το 1674[24]. Προτιμούσαν κάτι στολισμένο και πλούσιο, από κάτι που απλώς λειτουργούσε καλύτερα. Ένας κάτοικος του Σάσεξ έγραφε στο ημερολόγιό του, το 1688: «αγόρασα... ένα ρολόι χεριού, ασημένιο, που μου στοίχισε 31σ... δείχνει την ώρα της ημέρας, τη μέρα του μήνα, τη σελήνη και τις παλίρροιες· λειτουργεί 30 ώρες χωρίς κούρδισμα»[25].

21. Charity Commissioners Reports (1837-38), H. Edwards, A Collection of old English Customs (1942), S. O. Addy, Household Tales (1895), County, Folklore, East Riding of Yorkshire (1912), Leicestershire and Rutland (1895), A. Gatty, The Bell (1848), P. H. Ditchfield, Old English Customs (1896).

22. H. Heaton, The Yorkshire Woolen and Worsted Industries (1965). Στα Κεραμοποιεία, φαίνεται ότι πρώτος αντικατάστησε το κέρας με το καμπανάκι ο Γουέτζγουντ. E. Meteyard, Life of Josiah Wedgwood (1896).

23. W. I. Milham, Time and Timekeepers (1923), F. J. Britten, Old Clocks and Watches and their Makers (1934), E. Bruton, The Longcase Clock (1964).

24. Milham, o.c., C. Clutton - G. Daniels, Watches (1965), F.A.B. Ward, Handbook of the Collections illustrating Time Measurement (1947), Cipolla, o.c.

25. E. Turner, «Extracts from the Diary of Richard Stapley» (1899).

Ο Καθηγητής Σιπόλα υποστηρίζει ότι το 1680 η αγγλική βιομηχανία ρολογιών, χεριού και τοίχου, επιβλήθηκε στις ευρωπαϊκές αγορές επί έναν περίπου αιώνα[26]. Η ωρολογοποιία γεννήθηκε από το επάγγελμα του σιδερά[27], κι αυτό το επιβεβαιώνει η ύπαρξη εκατοντάδων ανεξάρτητων κατασκευαστών, που εργάζονταν στα δικά τους εργαστήρια για την τοπική πελατεία και που ήταν σκορπισμένοι στις πόλεις και στα κεφαλοχώρια της Αγγλίας, της Σκωτίας και της Ουαλλίας τον 18ο αιώνα[28]. Αν και πολλοί απ' αυτούς φρόντιζαν μόνο για τη στερεότητα των ρολογιών τους, που ήθελαν καθημερινό κούρδισμα, στις τάξεις τους περιλαμβάνονταν και τεχνίτες με μεράκι. Ο Τζων Χάρισον, ρολογάς και παλιός ξυλουργός του Μπάρτον-ον-Χάμπερ του Λίνκολνσαϊρ, κατασκεύασε, το 1730, ένα θαλάσσιο χρονόμετρο, για το οποίο έλεγε βάσιμα και με καμάρι ότι «κατασκεύασα ένα εκκρεμές που πλησιάζει την αλήθεια μέχρι σημείου που δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς, αν σκεφτεί τον τεράστιο αριθμό των δευτερολέπτων που έχει ένας μήνας και το ότι σ' ένα μήνα πέφτει έξω κατά ένα, το πολύ, δευτερόλεπτο... Είμαι σίγουρος ότι μπορώ να κατασκευάσω ένα ρολόι τόσο ακριβές, ώστε να χάνει μόνο 2 με 3 δευτερόλεπτα τον χρόνο»[29].

Κι ο Τζον Τίμποτ, ωρολογοποιός από το Νιούταουν του Μόυμαουθσαϊρ, κατασκεύασε το 1810 ένα ρολόι, για το οποίο

26. Βλ. την εξαιρετική μελέτη των πρώτων χρόνων αυτής της βιομηχανίας στην Αγγλία στον Σιπόλα.

27. Μέχρι το 1697 στο Λονδίνο, η Συντεχνία των Σιδεράδων αμφισβητούσε το μονοπώλιο των Ρολογάδων (που ιδρύθηκε το 1631) υποστηρίζοντας ότι «είναι πασίγνωστο πως εμείς είμαστε οι πρώτοι και οι αδιαφιλονίκητοι κατασκευαστές ρολογιών, πως έχουμε επιδεξιότητα και τέλεια τεχνική κατάρτιση...». S.E. Atkins - W. H. Overall, Some Account of the Worshipful Company of Clockmakers of the City of London (1881). Για τους σιδεράδες-ρολογάδες των χωριών, βλέπε J. A. Daniels, «The Making of Clocks and Watches in Leisestershire and Rutland» (1951).

28. Κατάλογοι κατασκευαστών αυτής της κατηγορίας, υπάρχουν στα: J. Britton, o.c., J. Smith, Old Scottish Clockmakers (1921), I.C. Pecete, Clock and Watch Makers in Wales (1945).

29. Αρχεία της Συντεχνίας των Ωρολογοποιών του Λονδίνου. Για το Χρονόμετρο του Χάρισον, βλ. F.A.B. Ward, o.c.

βεβαίωνε ότι έχανε μόνο ένα δευτερόλεπτο στα δυο χρόνια[30].

Ανάμεσα σ' αυτά τα δυο άκρα του φάσματος βρίσκονται πολυάριθμοι τεχνίτες, επινοητικοί και εξαιρετικά επιδέξιοι, που συνέβαλαν αποφασιστικά στην τεχνολογική πρόοδο του πρώτου καιρού της βιομηχανικής επανάστασης. Οι ιστορικοί δεν χρειάζεται να ψάξουν πολύ για να επαληθεύσουν αυτό το γεγονός, που το βεβαιώνουν ακλόνητα οι αιτήσεις των ωρολογοποιών κατά των νόμων που προτάθηκαν τον Φεβρουάριο του 1798. Στην αίτηση του Καρλάιλ, διαβάζουμε: «τα κλωστήρια βαμβακερών και μάλλινων μας ευγνωμονούν για τον βαθμό τελειότητας στον οποίο έχουμε φέρει τις μηχανές εμείς οι ωρολογοποιοί και πολλοί από μας έχουμε επινοήσει, κατασκευάσει και συντηρήσει επί αρκετά χρόνια τις μηχανές αυτές»[31].

Η χειροτεχνική κατασκευή των ρολογιών τοίχου στις μικρές πόλεις επέζησε μέχρι τον 19ο αιώνα, όσο κι αν από τα πρώτα χρόνια του αιώνα ο τοπικός κατασκευαστής συνήθιζε ν' αγοράζει έτοιμα τα εξαρτήματα από το Μπίρμινχαμ και να τα συναρμολογεί απλώς στο εργαστήρι του. Αντίθετα, η κατασκευή των ρολογιών χεριού, συγκεντρώθηκε ήδη από τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα σε λίγα κέντρα, από τα οποία τα κυριότερα ήταν το Λονδίνο, το Κόβεντρυ, το Πρέσκοτ και το Λίβερπουλ[32]. Ο κατακερματισμός της εργασίας παρουσιάστηκε πολύ νωρίς σ' αυτή τη βιομηχανία, πράγμα που ευνόησε την κατασκευή σε μεγάλη κλίμακα και την πτώση της τιμής: οι εκτιμήσεις γι' αυτή την παραγωγή, κυμαίνονται στο απώγειό της από 120.000 μέχρι 191.678 ρολόγια, από τα οποία ένας όχι ευκαταφρόνητος αριθμός προορίζονταν για εξαγωγή[33]. Η ατυχής απόφαση του

30. I. C. Peate, «John Tibbot, Clock and Watch Maker» (1944).

31. Common Journals. Στο ίδιο και οι ανάλογες μαρτυρίες των απεσταλμένων από το Λανκασάιρ και το Ντέρμπυ.

32. Τα κέντρα που οι κατασκευαστές ρολογιών τους, το 1798, διαμαρτυρήθηκαν κατά του φόρου ήταν: Λονδίνο, Μπρίστολ, Κόβεντρυ, Λέστερ, Πρέσκοτ, Νιούκαστλ, Εντιμπουργκ, Λίβερπουλ. Καρλάιλ και Ντέρμπυ (ο.π.). Μόνο στο Λονδίνο, απασχολούνταν σ' αυτή τη βιομηχανία 20.000 πρόσωπα, από τα οποία τα 7.000 στο Κλέρκενγουελ. Στο Μπρίστολ, δούλευαν μόνο 150-200 άτομα (ο.π.).

33. Η μετριότερη εκτίμηση ήταν αυτή που έκανε ένας μάρτυρας καταθέτοντας στην επιτροπή που εξέταζε τα αιτήματα των ωρολογοποιών (1798), (ο.π.): υπο-

Πιτ να επιβάλει φόρο στα ρολόγια τοίχου και χεριού, παρότι ο φόρος ίσχυσε μόνο από τον Ιούλιο του 1797 μέχρι τον Μάρτιο του 1798, άλλαξε την μοίρα αυτής της βιομηχανίας. Ήδη το 1796, ο κλάδος παραπονιόταν για τον ανταγωνισμό των γαλλικών και των ελβετικών ρολογιών. Τα παράπονα μεγάλωσαν κατά τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα. Η Συντεχνία των ωρολογοποιών κατάγγειλε το 1813 ότι το λαθρεμπόριο φτηνών χρυσών ρολογιών είχε πάρει ανησυχητικές διαστάσεις και ότι αυτά τα ρολόγια τα πουλούσαν οι κοσμηματοπώλες, οι ψιλικατζήδες, οι μοδίστρες, οι ράφτες, τα καταστήματα γαλλικών νεωτερισμών, οι αρωματοπώλες, κ.ά., «σχεδόν αποκλειστικά για *τις ανώτερες τάξεις της κοινωνίας*». Την ίδια εποχή, τα φτηνά λαθραία αντικείμενα, που τα πουλούσαν οι ενεχυροδανειστές ή οι γυρολόγοι, πρέπει να έφταναν και στις πιο φτωχές τάξεις του πληθυσμού[34].

Είναι βέβαιο ότι το 1800, τα ρολόγια χεριού και τοίχου ήταν πολύ διαδεδομένα στον κόσμο. Ο Δρ. Ντ. Τζορτζ γράφει ότι κατά τα μέσα του 18ου αιώνα, «οι εργάτες, καθώς κι οι τεχνίτες, είχαν πολύ συχνά ασημένια ρολόγια», αλλά η μαρτυρία του δεν έχει χρονολογία και δεν θεωρείται ιδιαίτερα αξιόπιστη[35]. Στο Ρέξχαμ, μεταξύ 1755 και 1774, η μέση τιμή των συνηθισμένων, τοπικής κατασκευής, ρολογιών ήταν από 2 λίρες μέχρι 2 λίρες και 15 σελ. Στο Λέστερ, ένας κατάλογος καινούριων ρολογιών, χωρίς τη βάση τους, περιλαμβάνει το 1795 τι-

λόγιζε ότι στην εσωτερική αγορά κυκλοφορούσαν 50.000 ρολόγια, ενώ για το εξωτερικό προορίζονταν 70.000 ρολόγια. Βλέπε μια ανάλογη εκτίμηση για το 1813 στους Άτκινς καιΌβεραλ, ο.π. Η ανώτερη εκτίμηση ήταν για τις ακριβές θήκες που είχαν καταγραφεί στο Γκόλντσμιθ Χολ - 185.102 ασημένιες θήκες στα 1796, που έπεσαν σε 91.346 στα 1816.

34. Οι Άτκινς και Όβεραλ, ο.π., υπολογίζουν (είναι, άραγε, υπερβολικοί;) ότι οι χρονιάτικες, κυρίως παράνομες, εισαγωγές έφταναν σε 25.000 χρυσά και 10.000 ασημένια ρολόγια.

35. Χρησιμοποιούνταν διάφοροι τρόποι υπολογισμού της ώρας, εκτός από τα ρολόγια: η κλεψύδρα (αμμωρολόγι) που είχαν δίπλα στον πάγκο τους οι υφαντές· οι αλωνιστές μετρούσαν τον χρόνο με τη μετατόπιση της σκιάς της πόρτας πάνω στο αλώνι· και οι εργάτες των ορυχείων κασσιτέρου της Κορνουάλης μετρούσαν τον χρόνο κάτω από τη γη με την βοήθεια κεριών (πληροφορία του J. G. Rule).

μές από 3 μέχρι 5 λίρες. Ένα καλής ποιότητας ρολόι χειρού δεν κόστιζε, οπωσδήποτε, λιγότερο[36]. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι κανένας εργάτης, που τα εισοδήματά του μας τα έχουν μεταφέρει τα κείμενα του Εντεν ή του Ντέηβιντ Ντέηβις, δεν θα μπορούσε να κάνει ένα τέτοιο έξοδο, που ήταν μέσα στις δυνατότητες μόνο των πιό καλοπληρωμένων τεχνιτών των πόλεων. Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι κατά τα μέσα του 18ου αιώνα, ο μετρημένος χρόνος εξακολουθούσε ν' ανήκει στις εύπορες τάξεις, στα αφεντικά, στους κτηματίες και στους εμπόρους· και το πιθανότερο είναι, η πολυπλοκότητα του ρολογιού του χειρού και η προτίμηση για τα πολύτιμα μέταλλα, να έχει να κάνει με τον σκόπιμο τονισμό του ρόλου του, ως συμβόλου κοινωνικού κύρους.

Φαίνεται, όμως, ότι η κατάσταση πήγαινε ν' αλλάξει κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Οι διαμαρτυρίες, που προκάλεσε η απόφαση να επιβληθεί φόρος σ' όλα τα ρολόγια χειρού και τοίχου το 1797-1798, είναι κατά κάποιο τρόπο απόδειξη αυτής της αλλαγής. Απ' όλους τους φόρους που επέβαλε ο Πιτ αυτός ήταν, ίσως, ο πιο αντιδημοφιλής, κι αυτός ακριβώς γνώρισε την πιό παταγώδη αποτυχία.

«Αν σου πάρουν τα λεφτά
τουλάχιστον σου μένει το βρακί
και το πουκάμισό σου, αν σου πάρουν το βρακί.
Το δέρμα σου, αν σου πάρουν το πουκάμισο,
και τα πόδια, αν σου πάρουν τα παπούτσια.
Κι εξ άλλου, τι μας νοιάζουνε οι Φόροι
αφού νικήσαμε τον ολλανδικό στόλο»[37].

Οι φόροι ήτανε 2 σελ. και 6 πέν. για κάθε ασημένιο ή μεταλλικό ρολόγι χειρού, 10 σελ. για κάθε χρυσό ρολόι χειρού και 5 σελ. για κάθε ρολόι τοίχου. Στον αναβρασμό, που ακολούθησε την επιβολή του φόρου, οι υπουργοί έλαμψαν με τις αντιφάσεις των λόγων τους. Ο Πιτ δήλωσε ότι περίμενε απ' αυτό τον φόρο ένα χρονιάτικο έσοδο γύρω στις 200.000 λίρες.

36. I. C. Peate, «Two Montgomeryshire Craftsmen» (1944). J. A. Daniell, o.c. Η μέση τιμή των ρολογιών χειρού που εξάγονταν το 1794 ήταν 4 λίρες.

37. «A Loyal Song», Morning Chronicle, 18-12-1797.

«Πράγματι, είχε την γνώμη ότι, αφού ο αριθμός των καμινάδων που πλήρωναν φόρο ήταν 700.000, κι αφού στην καθεμιά υπήρχε ένα ρολόι τοίχου και τουλάχιστον ένα πρόσωπο που φορούσε ρολόι χεριού, αυτό το ποσό θα το έδινε μόνον ο φόρος στα ρολόγια χεριού».

Από την άλλη μεριά, απαντώντας σε επικρίσεις, οι υπουργοί υποστήριζαν ότι το ρολόι τοίχου ή χεριού ήταν «τεκμήριο ευπορίας». Ο Υπουργός των Οικονομικών έπαιζε διπλό παιχνίδι: τα ρολόγια χεριού και τα ρολόγια τοίχου «ήταν οπωσδήποτε αντικείμενα απαραίτητα, αλλά ήταν και είδη πολυτελείας... των οποίων οι κάτοχοι ήταν συνήθως άνθρωποι που είχαν, και με το παραπάνω, τον τρόπο τους... Πάντως, είχε την πρόθεση να εξαιρέσει από τον φόρο τα πιό κοινά ρολόγια, που είχαν οι πιό φτωχές τάξεις»[38]. Είναι φανερό ότι ο Υπουργός θεωρούσε αυτό τον φόρο σπουδαία Οικονομική Ένεση· οι εκτιμήσεις του ήταν πάνω από τρεις φορές ανώτερες από τις εκτιμήσεις του Αρχηγού Πιτ:

Πίνακας εκτιμήσεων

Είδη	Φόρος	Εκτίμηση Υπουργού	Που σήμαινε
Ασήμι και μέταλλο	2σ.6π.	100.000λ.	800.000 ρολόγια χεριού
Χρυσά ρολόγια χεριού	10σ.	200.000λ.	400.000 ρολόγια χεριού
Ρολόγια τοίχου	5σ.	300 ή 400.000λ.	περίπου 1.400.000 ρολόγια τοίχου

Με το μάτι να λάμπει από απληστία μπροστά σε μια τέτοια προοπτική, ο Πιτ αναθεώρησε τις προδιαγραφές του: ένα μοναδικό ρολόι χεριού (καθώς και ένας μοναδικός σκύλος) ήταν αντικείμενο απαραίτητο - αλλά η κατοχή περισσότερων γινόταν

38. Οι εξαιρέσεις που προέβλεπε ο νόμος ίσχυαν: (α) για ένα ρολόι τοίχου ή χεριού για κάθε άτομο που δεν πλήρωνε φόρο για τα παράθυρα και για τα ακίνητα (δηλαδή για τους φτωχούς χωρικούς). (β) Για ρολόγια «ξύλινα, ή ενσωματωμένα σε ξύλο, που τα πουλούν συνήθως οι ίδιοι οι κατασκευαστές τους σε τιμές κάτω από 20 σελ.». (γ) Για τους υπηρέτες σε σπίτια χωριών.

«τεκμήριο ευπορίας»[39].

Δυστυχώς γι' αυτούς τους οπαδούς της ποσοτικής οικονομικής ανάπτυξης, είχαν ξεχάσει μια πτυχή του προβλήματος: ήταν αδύνατο να εισπράξουν τον φόρο[40]. Κάλεσαν όλους τους κατόχους, απειλώντας τους με σοβαρές κυρώσεις, να δηλώσουν τα ρολόγια τοίχου και χεριού που είχαν στο σπίτι τους. Οι πληρωμές θα γίνονταν ανά τρίμηνο.

«Ο Κος Πιτ φροντίζει πολύ τα οικονομικά της χώρας. Όρισε να εισπράττεται ανά τρίμηνο ο φόρος της μισής κορώνας για τα ρολόγια χεριού. Πράγμα μεγαλειώδες και έντιμο. Γιατί το να πληρώνει 7½ πένες για την στήριξη της θρησκείας, της ιδιοκτησίας και της κοινωνικής ευταξίας θα τονώσει το αίσθημα ευθύνης του πολίτη»[41].

Στην πραγματικότητα, αυτός ο φόρος θεωρήθηκε ανόητος. Είδαν σ' αυτόν την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος χαφιεδισμού και ένα πλήγμα κατά της μεσαίας τάξης[42]. Ο κόσμος μποϋκοτάρησε τις αγορές. Οι κάτοχοι χρυσών ρολογιών χεριού έλιωναν τις χρυσές θήκες και τις αντικαθιστούσαν με ασημένιες ή μεταλλικές[43]. Στα κέντρα παραγωγής ρολογιών έπεσε κρίση και καταστροφή[44]. Όταν το Μάρτιο του 1798 ο νόμος καταργήθηκε, ο Πιτ δήλωσε μετά λύπης του ότι ο φόρος έδωσε ένα έσοδο πολύ κατώτερο από τις αρχικές εκτιμήσεις, αρνήθηκε όμως να διευκρινίσει αν αναφερόταν στις δικές του εκτιμήσεις (200.000 λ.) ή στις εκτιμήσεις του Υπουργού των Οικονομικών (700.000 λ.)[45].

39. Morning Chronicle, 1-7-1797, Craftsman, 8-7-1797.

40. Για την χρονιά που ολοκληρώθηκε στις 5-4-1798 (3 βδομάδες αφότου καταργήθηκε ο νόμος) τα έσοδα ήταν 2.600 λίρες.

41. Morning Chronicle, 26-7-1797.

42. Η αδιαφορία φαίνεται στον τρόπο με τον οποίο συγκεντρώθηκαν οι καθυστερημένες πληρωμές. Φόροι που επιβλήθηκαν τον Ιούλιο του 1797, έσοδα μέχρι Ιανουάριο του 1798 - 300 λίρες. Φόροι που καταργήθηκαν τον Μάρτιο του 1798, καθυστερημένες πληρωμές μέχρι Ιανουάριο του 1799 - 35.420 λίρες. Για τη χρονιά που έληγε το 1800 - 14.966 λίρες.

43. Morning Chronicle, 16-3-1798. Common Journals.

44. Βλέπε τις διαμαρτυρίες που αναφέρονται στη Σημείωση 32. Η Πρωινή Ημερησία, 13-3-1798, αναφέρει ότι τα 2/3 των ωρολογοποιών του Κόβεντρυ ήταν άνεργοι.

45. Χειροτέχνης, 17-3-1798. Το μοναδικό αποτέλεσμα του νόμου ήταν η εγκατάσταση - στα καπηλιά και στους δημόσιους χώρους - του «Ωρολογιού του Νόμου του Κοινοβουλίου».

Μένουμε, λοιπόν, στην άγνοιά μας, αλλά με καλή συντροφιά. Κατά την δεκαετία του 1790, τα ρολόγια χεριού και τοίχου ήταν πλατιά διαδεδομένα: και άρχισαν να τα θεωρούν περισσότερο αντικείμενα πρώτης ανάγκης παρά είδη πολυτελείας. Ακόμη και οι πιο φτωχοί στην ύπαιθρο μπορούσαν ν' αποκτήσουν ξύλινα ρολόγια, που στοίχιζαν λιγότερο από 20 σελ. Βέβαια, όπως θα περίμενε κανείς, η χρήση των ρολογιών του χεριού και των εκκρεμών γενικεύτηκε την στιγμή που η βιομηχανική επανάσταση απαιτούσε έναν πιό απόλυτο συγχρονισμό της εργασίας.

Ενώ είχαν αρχίσει να εμφανίζονται πολύ φτηνά αλλά και πολύ μέτριας ποιότητας ρολόγια χεριού, η τιμή των καλής ποιότητας ρολογιών ήταν, επί πολλές δεκαετίες, πολύ ανώτερη από το μέσο βαλάντιο του τεχνίτη[46]. Πάντως, δεν πρέπει να αφήσουμε να μας ξεγελάσει η λογική των συνηθισμένων επιλογών, που γίνονται με κριτήρια καθαρά οικονομικά. Το μικρό εργαλείο, που ρύθμιζε τους καινούριους ρυθμούς της βιομηχανικής ζωής, ήταν ταυτόχρονα μια από τις πιό επιτακτικές ανάγκες στις οποίες κατάφευγε ο βιομηχανικός καπιταλισμός για να επιταχύνει την πρόοδό του. Ένα ρολόι τοίχου ή χεριού δεν ήταν μόνο κάτι χρήσιμο, αλλά και κάτι που έδινε κύρος στον κάτοχό του· μπορούμε, λοιπόν, να φανταστούμε ότι θα ήταν έτοιμος να κάνει και ορισμένες θυσίες για να το αποκτήσει. Και είχε αρκετούς τρόπους και αρκετές ευκαιρίες γι' αυτό. Επί δεκαετίες ολόκληρες, ένα ρεύμα από καλά και φτηνά ρολόγια κυλούσε από τον πορτοφολά στον κλεπταποδόχο, στον ενεχυροδανειστή και στα καταγώγια[47]. Ακόμα και οι μεροκαματιάρηδες μπορούσαν,

46. Αναφέρεται ότι εισαγόμενα ρολόγια χεριού πουλιώνταν σε τιμές χαμηλές, π.χ. 5 σελ. στα 1813. Άτκινς και Όβεραλ, ό.π. Βλ. και Σημείωση 38. Η τιμή ενός αγγλικού, καλής ποιότητας ρολογιού χεριού ήταν 2-3 λίρες το 1817. Κατά τη δεκαετία του 1830 ένα καλό μεταλλικό ρολόι χεριού κόστιζε 1 λίρα. D. Zardner, Cabinet Cyclopaedia.

47. Πολλά ρολόγια χεριού πρέπει ν' άλλαζαν χέρια στα καταγώγια του Λονδίνου: το 1754 η αστυνομία πήρε αυστηρά μέτρα κατά των κλεπταποδόχων των ρολογιών. Βέβαια, οι πορτοφολάδες συνέχισαν το βιολί τους σαν να μην συνέβη τίποτα. Βλέπε, για παράδειγμα, Select Committee to Inquire into the State of the Police in the Metropolis (1816) – «κλέβουν ρολόγια χεριού· μπορούν να τα

μια δυο φορές στη ζωή τους, να βρουν αναπάντεχα χρήματα και να τα επενδύσουν σ' ένα ρολόι χεριού· ο μισθός του φαντάρου[48], τα ενέχυρα του θερισμού ή τα χρονιάτικα ενέχυρα των υπηρετών[49], ήταν τέτοια αναπάντεχα χρήματα. Σε ορισμένες περιοχές οργάνωναν λέσχες Ωρολογιών, που στόχος τους ήταν η συλλογική αγορά με πίστωση[50]. Επιπλέον, το ρολόι χεριού ήταν το κομπόδεμα του φτωχού, μια επένδυση των οικονομιών του. Μπορούσε, σε περιόδους ισχνών αγελάδων, να το πουλήσει ή να το βάλει ενέχυρο[51]. «Αυτό το ρολογάκι, λέει ένας λονδρέζος τυπογράφος, κατά την δεκαετία του 1820, μου στοίχισε μόνο ένα χαρτονόμισμα των 5λ. την πρώτη φορά που το αγόρασα· το ακούμπησα στον αμανατιτζή περισσότερες από είκοσι φορές κι έχω πάρει συνολικά πάνω από 40 λίρες. Καλό ρολόι, αληθινός φύλακας άγγελος όταν σφίγγουν τα πράγματα»[52].

Κάθε φορά που μια κατηγορία εργατών κατόρθωνε να ανεβάσει το βιοτικό της επίπεδο, ένα από τα πρώτα φαινόμενα που σημείωναν οι παρατηρητές ήταν η αγορά ρολογιών του χεριού.

ξεφορτωθούν τόσο εύκολα, όσο και κάθε άλλο μικροαντικείμενο. Ένα εξαιρετικό ασημένιο ρολόι χεριού κοστίζει στη μαύρη αγορά 2 λίρες· ένα χρυσό, 5-6 λίρες». Αναφέρεται ότι οι κλεπταποδόχοι της Γλασκώβης έκαναν χρυσές δουλειές στις αγροτικές περιοχές της Ιρλανδίας στα 1834. Βλέπε J. E. Handley, The Irish in Scotland, 1798-1845 (1943).

48. «Το Γουίντσεστερ, που είναι ένας από τους βασικούς τόπους συγκέντρωσης των εθελοντών της πολιτοφυλακής, γνώρισε σκηνές αταξίας, διαφθοράς και τρελής σπατάλης. Υπολογίζεται ότι τα 9/10 των αποζημιώσεων που δόθηκαν σ' αυτούς τους ανθρώπους, που ήταν τουλάχιστον 20.000 λίρες, ξοδεύτηκαν αμέσως, στα καμπαρέ, στους ράφτες, στους ρολογάδες, στους πιλοποιούς κ.ά. Έβλεπες ανθρώπους να κάνουν ακόμη μεγαλύτερες εξαλλότητες, και να τρώνε χαρτονομίσματα ανάμεσα σε δυο φέτες ψωμιού αλειμμένου με βούτυρο». Μηνιαία Επιθεώρηση Σεπτ. 1799.

49. Μάρτυρες που κατέθεσαν στην Επιτροπή, που συστάθηκε το 1817, παραπονέθηκαν ότι κατώτερης ποιότητας αντικείμενα (που φέρονταν, συνήθως, με το όνομα «Εβραίικα ρολόγια») πουλιόταν πάρα πολύ στα πανηγύρια της επαρχίας, σε αφελείς, κατά τη διάρκεια δήθεν πλειστηριασμών.

50. B. Smith, 24 Letters from Labourers in America to their Friends in England (1829). Αναφέρεται ότι σε ορισμένες περιοχές του Σάσεξ: 20 άτομα έκαναν λέσχη (όπως π.χ. Λέσχες των Κτηνοτρόφων), πλήρωναν το καθένα 5 σελίνια επί 20 συνεχείς βδομάδες, και τραβούσαν λοταρία για ένα ρολόι αξίας 5 λιρών.

51. P.P., 1817.

52. C.M. Smith, The Working Man's Way in the World (1853).

Στον κλασικό απολογισμό του Ράντκλιφ για την χρυσή εποχή των υφαντών στο Λανκασάιρ κατά την δεκαετία του 1790, διαβάζουμε ότι κάθε άντρας είχε «ένα ρολόι στην τσέπη του» κι ότι «κάθε σπίτι ήταν εφοδιασμένο μ' ένα ρολόι ενσωματωμένο σ' ένα κομψό έπιπλο ή πάνω σε μια φανταχτερή βάση»[53]. Πενήντα χρόνια αργότερα, στο Μάντσεστερ, το ίδιο φαινόμενο τραβάει την προσοχή του δημοσιογράφου: «Κάθε εργάτης του Μάντσεστερ θα πάρει, μόλις μπορέσει, ένα ρολόι. Βλέπετε, στα πιό εύπορα σπίτια, ένα απ' αυτά τα ρολόγια με μεταλλικό σώμα που κουρδίζονται κάθε βδομάδα· αλλά το πιο διαδεδομένο αντικείμενο είναι το μικρό ολλανδικό ρολόι με τον ενεργό ρυθμιστή που μετατοπίζεται ανοιχτά κι αθώα κάτω από το βλέμμα του κόσμου»[54].

Τριάντα χρόνια αργότερα, το σύμβολο της επιτυχίας του συνδικαλιστή ηγέτη Λιμπ-Λαμπ ήταν η διπλή αλυσίδα του χρυσού ρολογιού του· ο φωτισμένος εργοδότης, ανταμείβοντας 50 χρόνια πειθαρχημένης δουλειάς, είχε χαρίσει στον εργάτη του ένα χρυσό ρολόι, που είχε πάνω χαραγμένα τα αρχικά του.

IV

Ας γυρίσουμε, όμως, από το ρολόι του χεριού στην δουλειά. Η προσοχή που δίνεις στον χρόνο όταν δουλεύεις, εξαρτάται κατά πολύ από την ανάγκη για συγχρονισμό της δουλειάς. Επιπλέον, όσο η χειροτεχνία έμενε οικιακή ή γινόταν σε μικρά εργαστήρια χωρίς πολύπλοκο καταμερισμό των επιμέρους διαδικασιών της, ο αναγκαίος βαθμός συγχρονισμού ήταν πολύ μικρός, και κυριαρχούσε η μέτρηση του χρόνου με βάση την δουλειά που έπρεπε να γίνει[55]. Το σύστημα του οικιακού καταμερι-

53. W. Radcliffe, The Origin of Power Loom Weaving (1828).

54. Morning Chronicle, 25-10-1849. Αλλά ήδη το 1843, μερικοί θεωρούσαν την κατοχή ρολογιού «τεκμήριο ευπορίας και κύρους του εργάτη», όπως ο J. R. Porter, The Progress of the Nation.

55. Για ορισμένα προβλήματα που θίγουμε σ' αυτή και στην επόμενη ενότητα, βλέπε ιδιαίτερα: K. Thomas, «Work and Leisure in Pre-Industrial Societies» (1964), C. Hill, «The Uses of Sabbatarianism» (1964), E. S. Furniss, The Position of the Labourer in a System of Nationalism (1920), B. C. Coleman, «Labour in the

σμού της εργασίας έκανε τους ανθρώπους να περνούν πολύ καιρό στην αναζήτηση, την μεταφορά και την αναμονή της πρώτης ύλης. Η κακοκαιρία διατάρασσε όχι μόνο τη γεωργία, την οικοδομική δραστηριότητα και τις μεταφορές, αλλά και την υφαντουργία, γιατί τα τελειωμένα κομμάτια έπρεπε ν' απλωθούν για να στεγνώσουν. Αν εξετάσουμε από πιό κοντά οποιαδήποτε δουλειά, θα τα χάσουμε από την πολλαπλότητα των δευτερογενών εργασιών, που έπρεπε να φέρουν σε πέρας ο ίδιος εργάτης ή η ίδια οικογενειακή ομάδα, μέσα στην ίδια καλύβα ή στο ίδιο εργαστήριο. Ακόμα και στα πιό μεγάλα εργαστήρια οι εργάτες εξακολουθούσαν να απασχολούνται σε διάφορες δουλειές στον πάγκο ή στην ειδικότητά τους, και - εκτός αν ο φόβος για μεγάλη φύρα ή για κλοπή της πρώτης ύλης επέβαλε πιό αυστηρή επίβλεψη - επιτρεπόταν να έχουν αρκετά χαλαρά ωράρια.

Αυτό, λοιπόν, που βρίσκουμε είναι ο ακανόνιστος ρυθμός, που χαρακτηρίζει την οργάνωση της εργασίας πριν από την εμφάνιση των μεγάλων παραγωγικών μονάδων που χρησιμοποιούν μηχανική ενέργεια. Ανάλογα με την συνολική δουλειά της βδομάδας, ή του δεκαπενθημέρου - την ποσότητα των υφασμάτων, τον αριθμό των καρφιών, ή τα τάδε ζευγάρια παπούτσια -, η εργάσιμη μέρα επιμηκυνόταν ή επιβραχυνόταν. Επιπλέον, κατά τις απαρχές της κατασκευαστικής ή της εξορυκτικής βιομηχανίας, εξακολουθούσαν να υπάρχουν πολλές διπλές απασχολήσεις: στην Κορνουάλη, οι εργάτες των ορυχείων κασσιτέρου συμμετείχαν και στο ψάρεμα της σαρδέλας, ενώ οι εργάτες των ορυχείων μολύβδου στο Βορρά, καλλιεργούσαν ταυτόχρονα και τα μικρά τους χωράφια· οι τεχνίτες των χωριών έκαναν διάφορες δουλειές στις οικοδομές, τις μεταφορές και την ξυλουργική. Όσοι δούλευαν στο σπίτι άφηναν την δουλειά τους για τον θερισμό, ενώ στα βουνά Πένιν, στα νότια, έβρισκες και μικροκτηματίες υφαντές.

English Economy of the 17th Century» (1955-6), S. Pollard, «Factory Discipline in the Industrial Revolution» (1963-4), T. S. Ashton, An Economic History of England in the 18th Century (1955), W. E. Moore, Industrialization and Labor (1951), B. F. Horselitz – W. E. Moore, Industrialization and Society (1963).

Η φύση αυτών των εργασιών δεν επιβάλλει την χρησιμοποίηση του ακριβούς και οικονομικά σημαντικού χρόνου. Πάντως, μερικά αποσπάσματα από το ημερολόγιο ενός Μεθοδιστή κτηματία υφαντή στα 1782-1783 μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα της μεγάλης ποικιλίας των απασχολήσεων. Τον Οκτώβριο του 1782, εκτός από την ύφανση δούλευε και στον θερισμό και στο αλώνισμα. Τις βροχερές μέρες, ύφαινε οχτώμιση με εννιά γυάρδες· στις 14 Οκτωβρίου, παρέδωσε το τελειωμένο κομμάτι, κι ύφανε μόνο τέσσερις και τρία τέταρτα γυάρδες· στις 23, δουλεύει «έξω» μέχρι τις 3, υφαίνει δυο γυάρδες πριν το ηλιοβασίλεμα, και «το βράδυ μπαλώνει το σακκάκι του».Στις 24 Δεκεμβρίου, «ύφανα δυο γυάρδες πριν από τις 11, στοίβαξα τα κάρβουνα, καθάρισα το ταβάνι και τους τοίχους της κουζίνας και άπλωσα την κοπριά μέχρι τις 10 το βράδυ». Πέρα από τον θερισμό, το αλώνισμα, την παρασκευή βουτύρου, την αποφίλωση των λιβαδιών και των αυλακιών και την κηπουρική, στις 18 Ιανουαρίου 1783, διαβάζουμε: «Δούλεψα στο χτίσιμο ενός στάβλου για ένα μοσχάρι· έπειτα, βρήκα τα κλαδιά τριών δέντρων που έκλειναν το δρόμο, τα κόψαμε και τα πουλήσαμε σήμερα στον Τζων Μπλάγκμπρο». Και στις 21 Ιανουαρίου: «Ύφανα δυο και τρία τέταρτα γυάρδες· η αγελάδα γεννούσε και χρειαζότανε συνεχή φροντίδα» (την επομένη πήγε με τα πόδια στο Χάλιφαξ, για ν' αγοράσει φάρμακο για την αγελάδα).

Στις 25 Ιανουαρίου, υφαίνει δυο γυάρδες, πηγαίνει με τα πόδια σ' ένα γειτονικό χωριό, «κάνει διάφορες δουλειές γύρω από το σπίτι και στην αυλή και το βράδυ γράφει ένα γράμμα». Άλλες απασχολήσεις του είναι οι μεταφορές τη μέρα με κάρο και άλογο, το μάζεμα των κερασιών, η συμμετοχή στο χτίσιμο ενός φράγματος στο μύλο και η παρουσία του σε μια συνάντηση Βαπτιστών και σ' ένα κρέμασμα[56].

56. Χειρόγραφο ημερολόγιο του Κορνουέλιους Άσγουρθ του Γουήτλεη, που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του Χάλιφαξ. Βλέπε και: T. W. Hanson, «The Diary of a Grandfather» (1916), M. Sturge Henderson, Three Centuries in North Oxfordshire (1902), όπου αναφέρονται παρόμοιες απασχολήσεις από το ημερολόγιο ενός υφαντή του Σάλμπερυ, το 1784 (υφαίνει, σκοτώνει αγριογούρουνα, ψωνίζει). Η σύγκριση με το πώς χρησιμοποιούν το χρόνο στις πιό πρωτόγονες κοινωνίες, έχει

Αυτό τον ακανόνιστο ρυθμό πρέπει να τον τοποθετήσουμε μέσα στον ίδιο τον ακανόνιστο κύκλο της εβδομάδας εργασίας και της χρονιάς εργασίας, που προκαλούσε τους θρήνους των ηθικολόγων και των εμποροκρατών του 17ου και του 18ου αιώνα. Διαβάζουμε την σατιρική εκδοχή αυτής της κατάστασης στους παρακάτω στίχους:

«Ξέρεις ότι η Δευτέρα είν' αδελφή της Κυριακής
όπως κι η Τρίτη·
την Τετάρτη πρέπει να πας στην Εκκλησία
να προσευχηθείς·
η Πέμπτη είναι ημιαργία·
Παρασκευή, πολύ αργά να πιάσεις να γνέσεις
κι όσο για το Σάββατο, το μισό είναι αργία»[57].

Ο Τζ. Χούγκτον μας δίνει την αγανακτισμένη εκδοχή:

«Όταν οι πλέκτες και οι κατασκευαστές μεταξωτών καλτσών παίρνουν καλό μισθό για την δουλειά τους, βλέπεις ότι σπάνια δουλεύουν την Δευτέρα και την Τρίτη κι ότι περνάνε τον πιό πολύ καιρό τους στην ταβέρνα ή παίζοντας τσούνια... οι υφαντές, που είναι συνήθως μεθυσμένοι την Δευτέρα, έχουν πονοκέφαλο την Τρίτη, ενώ την Τετάρτη τα εργαλεία τους δεν είναι σε καλή κατάσταση. Όσο για τους τσαγκάρηδες, καλύτερα να τους έγδερνες ζωντανούς παρά να μη τους αφήσεις να γιορτάσουν την Αγία Καθίστρα την Δευτέρα [την Τσαγκαροδευτέρα]... κι αυτό γίνεται όσο τους μένει στην τσέπη ή στο βερεσέ μια δεκάρα»[58].

Κάθε φορά που οι άνθρωποι ήταν κύριοι της δραστηριότητάς τους, οργάνωναν το χρόνο τους ως εναλλαγή σκληρής δουλειάς και απραξίας. (Αυτό το σχήμα το συναντούμε και σήμερα ακόμα σε ορισμένους ανεξάρτητους εργαζόμενους - καλλιτέχνες, συγγραφείς, μικροκαλλιεργητές και, βέβαια, στους φοιτητές - και μας κάνει να αναρωτηθούμε αν αυτός δεν είναι ο «φυσικός»

μεγάλο ενδιαφέρον. Βλέπε: S. Tax, Penny Capitalism – a Guatemalan Indian Economy (1953), G. M. Foster, A Primitive Mexican Economy (1942), J. J. Herskovit, The Economic Life of Primitive Peoples (1940), R. Firth, Malay Fishermen (1946).

57. Divers Crab-Tree Lectures (1639), J. Brand, Observations on Popular Antiquities (1813), H. Bourne, Antiquitates Vulgares (1725), όπου αναφέρεται ότι το Σάββατο το απόγεμα, στα χωριά και στις καλύβες, «σταματούσαν τη δουλειά, και στο χωριό βασίλευαν η ανάπαυση και το κέφι».

58. J. Houghton, Collection of Letters (1683).

ρυθμός εργασίας του ανθρώπου). Την Δευτέρα ή την Τρίτη, σύμφωνα με την παράδοση, ο χειρωνακτικά εργαζόμενος προσαρμόζεται στον αργό ρυθμό της μελωδίας *«Ε-ε-ε-χουμε καιρό, ε-ε-ε-χουμε καιρό»*. Την Πέμπτη και την Παρασκευή, στο *«Αλ-λη μια μέρα, άλ-λη μια μέρα»*[59]. Ο πειρασμός για χουζούρι, για άλλη μια ώρα στο κρεβάτι φόρτωνε τη δουλειά στο βράδυ, και τότε χρειαζόταν να γίνει με το φως των κεριών[60]. Ελάχιστα επαγγέλματα αναφέρεται ότι δεν γιόρταζαν την Αγία Δευτέρα: οι τσαγκάρηδες, οι ράφτες, οι καρβουνιάρηδες, οι εργάτες των τυπογραφείων, οι κεραμοποιοί, οι υφαντές, οι καπελάδες και οι μαχαιροποιοί, είναι όλοι τους γνήσιοι πιστοί. Παρά την πλήρη απασχόληση σε πολλούς επαγγελματικούς κλάδους στο Λονδίνο την εποχή των Ναπολεόντειων πολέμων, ένας παρατηρητής γράφει ότι «σ' αυτή την μητρόπολη βλέπουμε να γιορτάζεται με σχολαστική ευλάβεια η Αγία Δευτέρα... που πολύ συχνά συνοδεύεται από μια Αγία Τρίτη»[61]. Όπως διαβάζουμε στους «Εύθυμους Μαχαιροποιούς», ένα λαϊκό τραγουδάκι του Σέφηλντ, που χρονολογείται στα τέλη του 18ου αιώνα, η τήρηση αυτού του εθίμου δεν γινόταν χωρίς να προκαλεί μικροκαυγάδες στην συζυγική ζωή:

«Μια ωραία και καλή Αγία Δευτέρα
καθόμουν στη γωνιά του σιδηρουργείου
και διηγόμουνα την Κυριακή μου,
ήμουν πολύ χαρούμενος,
όταν ξαφνικά άνοιξε η πόρτα
και στο κατώφλι φάνηκ' η κυρά μου.
«Στο διάβολο, Τζακ, κοπροσκυλάς σα μέθυσος,
κάθεσαι δω, αντί να δουλεύεις,
με τη μπουκάλα στα γόνατα·
πάνε στο διάβολο, θα 'σαι πάντα κοπρόσκυλο
όσο υπάρχω εγώ για να σε υπηρετώ».

Η γυναίκα συνεχίζει, μιλώντας με ρυθμό πιό γρήγορο απ'

59. T. W. Hanson, o.c.
60. J. Clayton, Friendly Advice to the Poor, 1755.
61. Report of the Trial of Alexander Wadsworth against Peter Laurie (1811). Τα παράπονα έχουν για κύριο στόχο τους σαμαρτζήδες.

«αυτόν που έχει το τρυπάνι μου την Παρασκευή», για να εκφράσει κάτι που είναι, ολοφάνερα, υπερβολικός καταναλωτισμός.

«Ρίξε μια ματιά, δες τον κορσέ μου
δες τα παπούτσια μου, σε τι χάλι είναι,
ένα φουστάνι κι ένα μεσοφούστανο μισολιωμένα
και κάλτσες κουρελιασμένες φοράω».

Και στο τέλος, η απειλή της γενικής απεργίας των γυναικών:

«Ξέρεις πως δεν μ' αρέσουνε οι σκηνές και οι καυγάδες
αλλά ποτέ δεν έχω σαπούνι ούτε τσάι.
Πάνε στο διάβολο Τζακ, κι άσε τη μπουκάλα
αλλιώς ποτέ πια δεν θα σε ξαναπάρω στο κρεβάτι μου»[62].

Είναι ολοφάνερο ότι την Αγία Δευτέρα την γιόρταζαν σχεδόν παντού όπου υπήρχαν μικρές βιομηχανίες, οικιακές ή που μοίραζαν έξω δουλειές με το κομμάτι· την γιόρταζαν και σ' όλα τα ορυχεία και συνέχισαν να την γιορτάζουν μερικές φορές και στις βαριές βιομηχανίες και στις κατασκευαστικές βιομηχανίες[63]. Αυτή η πρακτική επέζησε στην Αγγλία μέχρι τον 19ο - και μέχρι τον 20ό αιώνα ακόμη[64] - για μια σειρά πολύπλοκους κοινωνι-

62. The Songs of Joseph Mather (1862). Το μοτίβο αυτό φαίνεται ότι ήταν πολύ δημοφιλές στους συνθέτες. Ένα παράδειγμα από το Μπίρμινγκχαμ (που μου το μετέφερε ο κ. Τ. Πάρκερ), λέει:

«Η Αγία Δευτέρα φέρνει κι άλλα κακά,
γιατί όταν το χρήμα σπαταλιέται,
ο μισθωτός αποκτά παιδιάστικες συνήθειες
πράγμα που προκαλεί μεγάλη δυσαρέσκεια·
κι όταν το βράδυ γυρίζει στο σπίτι μεθυσμένος
και δεν ξέρει τι να πει,
ακόμα κι ένας τρελός είναι πιο λογικός απ' όσο αυτός
σε μια μέρα κραιπάλης».

63. Την τιμούσαν και οι μεξικανοί υφαντές το 1800. Βλέπε J. Bazant, «Evolution of the Textile Industry of Puebla, 1544-1845» (1964). Ωραία περιγράφεται η κατάσταση στη Γαλλία στα 1850-1860, καθώς και στη Γαλλία, στο Βέλγιο, στην Πρωσία, στη Στοκχόλμη και σ' άλλες ευρωπαϊκές χώρες κατά την δεκαετία του 1870 στα: G. Duveau, La Vie Ouvrière en France sous le Second Empire (1946), E. Young, Labour in Europe and America (1875).

64. Ιδιαίτερα στα ορυχεία. Ένας γέρος ανθρακωρύχος μου διηγήθηκε ότι, κατά τα χρόνια της νιότης του, ήταν έθιμο, όταν έκανε καλό καιρό την Δευτέρα το πρωί, να ρίχνουν κορώνα γράμματα για το αν θα πάνε ή όχι στη δουλειά. Με πληροφόρησαν, επίσης, ότι η Αγία Δευτέρα γιορτάζεται ακόμη, με όλο το αρχικό πάθος, από ορισμένους βαρελάδες στον Μπάρτον-ον-Τρεντ.

κούς και οικονομικούς λόγους. Σε ορισμένους επαγγελματικούς κλάδους, οι ίδιοι οι μικροβιοτέχνες αποδέχονταν τον θεσμό και αφιέρωναν την Δευτέρα στην παραλαβή ή την διανομή των εργασιών. Στο Σέφηλντ, όπου οι μαχαιροποιοί τιμούσαν ευλαβικά την Αγία επί αιώνες, αυτό έγινε «συνήθεια και εδραιωμένο έθιμο» που το σέβονταν ακόμη και τα ίδια τα χαλυβουργεία (1874): «Αυτή η απραξία της Δευτέρας νομιμοποιείται σε ορισμένες περιπτώσεις από το γεγονός ότι η Δευτέρα είναι η μέρα που αφιερώνουν στις διορθώσεις των μηχανών στα μεγάλα χαλυβουργεία»[65].

Εκεί όπου το έθιμο ήταν βαθιά ριζωμένο, η Δευτέρα ήταν η μέρα που αφιερωνόταν στα ψώνια και στις προσωπικές υποθέσεις. Ακόμη, όπως γράφει ο Ντυβό για τους γάλλους εργάτες, *«η Κυριακή είναι η μέρα της οικογένειας, ενώ η Δευτέρα των φίλων»*. Όσο προχωρούμε, όμως, στον 19ο αιώνα, αυτός ο γιορτασμός γίνεται προνόμιο των πιό καλοπληρωμένων τεχνιτών[66]. Πάντως, μερικές από τις πιό οξυδερκείς παρατηρήσεις πάνω στους ακανόνιστους ρυθμούς δουλειάς, που επικρατούσαν στα πιό παλιά κεραμοποιεία μέχρι και τα μέσα του περασμένου αιώνα, τις βρίσκουμε στη μαρτυρία που έγραψε «Ένας γέρος Κεραμοποιός» και που η έκδοσή της έγινε το 1903. Κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840, οι κεραμοποιοί «τιμούσαν ευλαβικά την Αγία Δευτέρα». Το πιό διαδεδομένο έθιμο ήταν η απασχόληση με τη χρονιά και οι βδομαδιάτικοι μισθοί πληρώνονταν με το κομμάτι· έτσι, οι ειδικευμένοι κεραμοποιοί διάλεγαν οι ίδιοι τους βοηθούς τους και δούλευαν, ουσιαστικά χωρίς επίβλεψη, με τον ρυθμό που ήθελαν. Τα παιδιά και οι γυναίκες πή-

65. Ε. Γιανγκ, ο.π. Παρόμοια, είχε αναγνωριστεί από τα αφεντικά η «Δευτέρα της πληρωμής» και δεν κατέβαινε κανένας για επιδιορθώσεις στα πηγάδια: την Δευτέρα «γίνεται μόνο δουλειά πάνω από την γη». Report of the Select Committee on the Scarcity and Dearness of Coal (1873).

66. Ντυβό, ο.π. Ο. Τ. Ράιτ αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο του βιβλίου του *Συνήθειες και έθιμα της Εργατικής Τάξης* (1867) στην «Αγία Δευτέρα». Κάνει λάθος, όμως, όταν λέει ότι ο γιορτασμός της επιβλήθηκε «σχετικά πρόσφατα», και ότι είναι απόρροια του γεγονότος ότι η ατμομηχανή προκάλεσε την εμφάνιση «ενός πολυάριθμου σώματος υπερειδικευμένων και καλοπληρωμένων εργατών» - και εννοεί τους μηχανικούς!

γαιναν στη δουλειά την Δευτέρα ή την Τρίτη, αλλά εκείνες τις μέρες επικρατούσε «ένα κλίμα χαλάρωσης» και η εργάσιμη μέρα ήταν πιό σύντομη απ' ότι συνήθως, αφού τον πιό πολύ καιρό οι κεραμοποιοί έλειπαν, και έπιναν τα κέρδη της περασμένης βδομάδας. Ωστόσο, τα παιδιά που έπρεπε να ετοιμάσουν την δουλειά του κεραμοποιού (για παράδειγμα, τις λαβές των αγγείων που θα έβαζε εκείνος στον τροχό), δούλευαν υπερβολικά πολλές ώρες (14 με 16 ώρες τη μέρα) και τις δούλευαν από την Τετάρτη μέχρι το Σάββατο.

«Έχω σκεφτεί πολλές φορές από τότε ότι, χωρίς την σχετική χαλαρότητα των αρχών της βδομάδας, που επικρατούσε σ' όλα τα κεραμοποιεία, δεν θα μπορούσαμε να υποφέρουμε την μεγάλη ένταση των τεσσάρων τελευταίων ημερών».

«Ο γέρος Κεραμοποιός», που ήταν ένας μη κληρικός Μεθοδιστής και προάγγελος των φιλελεύθερων ριζοσπαστικών ιδεών, θεωρούσε αυτά τα έθιμα, που τα αποδοκίμαζε, απόρροια της μη μηχανοποίησης των κεραμοποιείων. «Η μηχανοποίηση σημαίνει πειθαρχία στις βιομηχανικές διαδικασίες»:

«Αν μια μηχανή που δουλεύει με ατμό μπαίνει σε λειτουργία κάθε πρωί στις 6, οι εργάτες θα πρέπει να συνηθίσουν την συνεχή και κανονική δουλειά... Έχω παρατηρήσει, ακόμα, ότι η μηχανοποίηση φαίνεται να συνηθίζει τους εργάτες στην οργάνωση. Οι εργάτες των κεραμοποιείων στερούνταν σε αξιοθρήνητο βαθμό αυτή την ιδιότητα· ζούσανε σαν παιδιά, χωρίς να λογαριάζουν από τα πριν την δουλειά ή την παραγωγή τους. Σε ορισμένες κομητείες, κυρίως του Βορρά, αυτή η συνήθεια της οργάνωσης έβαλε μυαλό στους εργάτες κι άλλαξε τον τρόπο που αντιμετώπιζαν πολλά ζητήματα. Οι μεγάλες συνεργατικές τους ενώσεις δεν θα είχαν αναπτυχθεί ποτέ τόσο ούτε και θα πρόκοβαν τόσο, αν η χρησιμοποίηση των μηχανών δεν τους είχε συνηθίσει στο πρόγραμμα. Μια μηχανή που λειτουργεί ορισμένες ώρες της μέρας θα παράγει ορισμένα μέτρα νήματος ή υφάσματος. Και ξέρουμε ότι αυτό έχει να κάνει με λεπτά, ενώ στα Κεραμοποιεία δεν λογάριαζαν τί αντίκρισμα είχαν πάνω στην παραγωγή οι ώρες, ούτε και οι μέρες ακόμα. Υπήρχαν πάντα πρωινά και βραδινά τις τελευταίες μέρες της βδομάδας, που σ' αυτά υπολογίζαμε πάντα για να αντισταθμίσουμε τις απώλειες που προκαλούσε η αμέλεια των αρχών

της βδομάδας»[67].

Συνήθως, αυτός ο ακανόνιστος ρυθμός εργασίας συνδέεται με την μεγάλη κατανάλωση οινοπνευματωδών στα τέλη της βδομάδας. Η Αγία Δευτέρα είναι ο στόχος των επιθέσεων πολλών φυλλαδίων της βικτωριανής εποχής, που εξυμνούν την εγκράτεια. Αλλά ακόμη κι ο πιό νηφάλιος κι ο πιό πειθαρχημένος στην προσωπική του ζωή τεχνίτης πρέπει να αισθανόταν την ανάγκη για τέτοιας λογής εναλλαγές. «Δεν βρίσκω λόγια για να περιγράψω την αηδία που πιάνει μερικές φορές τον εργάτη και τον κάνει τελείως ανίκανο για τη συνηθισμένη του δουλειά για μια λίγο πολύ μεγάλη χρονική περίοδο», έγραφε ο Φράνσις Πλέης στα 1829. Σ' αυτό πρόσθετε, σε σημείωση, και την προσωπική του μαρτυρία:

«Επί 6 περίπου χρόνια, ενώ δούλευα, όταν υπήρχε δουλειά, για 12 με 18 ώρες τη μέρα, όταν δεν ήμουν πιά ικανός, για τον παραπάνω λόγο, να συνεχίσω την δουλειά μου, είχα το συνήθειο να φεύγω, και να πηγαίνω όσο πιό γρήγορα μπορούσα στο Χάηγεητ, στο Χάμπστεντ, στο Μάξγουελχιλ ή στο Νόργουντ, κι ύστερα να ξαναγυρίζω στον εμετό μου... Το ίδιο συμβαίνει και μ' όλους τους εργάτες, που είχα την ευκαιρία να γνωρίσω. Και όσο πιό πολύ η κατάσταση ενός ανθρώπου είναι απελπιστική, τόσο πιό συχνές είναι οι τέτοιου είδους κρίσεις και τόσο πιό πολύ διαρκούν»[68].

Μπορούμε, τέλος, να παρατηρήσουμε ότι και ο ακανόνιστος ρυθμός της μέρας ή της βδομάδας εργασίας εντασσόταν, μέχρι τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, στον πιό ακανόνιστο ρυθμό της χρονιάς εργασίας, που την διέκοπταν οι παραδοσιακές γιορτές και αργίες. Πάντως, παρά τη θριαμβευτική νίκη του Σαβ-

67. «Ένας γέρος κεραμοποιός», When I was a Child (1903). Ο κ. Γ. Σοκόλ του Πανεπιστημίου του Ουισκόνσιν μου επέστησε την προσοχή σε πολλές περιπτώσεις, που αναγράφονται στις εφημερίδες τα 1853-4, όπου οι εργοδότες είχαν πετύχει την καταδίκη σε πρόστιμο ή σε φυλάκιση εργατών που απουσίασαν από τη δουλειά τους τη Δευτέρα ή την Τρίτη. Η κατηγορία ήταν ότι υπήρχε ρήξη του συμβολαίου εργασίας (που ήταν, συνήθως, χρονιάτικο). Βλέπε και D. Simon, Democracy and the Labour Movement (1954). Παρά τις επιθέσεις των αφεντικών, όμως, το έθιμο του γιορτασμού της «Αγίας Δευτέρας» επιβιώνει και το 1863, όπως γράφει η Report of the Children's Employment Commission.

68. F. Place, Improvement of the Working People (1834). J. Wade, History of the Middle and Working Classes (1835).

βάτου πάνω στις παλιές γιορτές των Αγίων του 17ου αιώνα[69], οι άνθρωποι γαντζώνονταν σφιχτά στις από έθιμο παραμονές των γιορτών και στις γιορτές τους, και πιθανότατα τις είχαν κάνει και πιό μεγαλόπρεπες και πιό συχνές[70]. Αφήνουμε, όμως, την εξέταση αυτού του προβλήματος και των ψυχολογικών αναγκών στις οποίες ανταποκρίνονται αυτές οι περιοδικές γιορτές, για μια επόμενη μελέτη.

Πόσο μπορούμε να επεκτείνουμε και στους αγρεργάτες αυτά, που αποδείξαμε ότι συμβαίνανε στις μικρές βιομηχανίες; Σε πρώτη ματιά θα φαινόταν ότι εκεί είχαμε μια καθημερινή και βδομαδιάτικη δουλειά, που δεν πρόσφερε καμιά ανάπαυση: ο εργαζόμενος στην γεωργία δεν γνώριζε την Αγία Δευτέρα. Είναι, όμως, απαραίτητο να εξετάσουμε πιό βαθιά τις διαφορετικές συνθήκες, που επικρατούσαν σ' αυτές τις δουλειές. Το χωριό του 18ου (και του 19ου) αιώνα είχε τους δικούς του ανεξάρτητους τεχνίτες, παρότι υπήρχαν και πολλοί, που δεν απασχολούνταν κανονικά σε μια δουλειά[71]. Όσοι περνούσαν από την ύπαιθρο κατά την εποχή πριν από τις Περιφράξεις, αυτό για το οποίο κατηγορούσαν πιό συχνά τη δουλειά στο ύπαιθρο και στα κοινοτικά χωράφια ήταν η χαμηλή παραγωγικότητά τους καθώς και το ότι αντιπροσώπευαν χάσιμο χρόνου για τον μικροκτηματία ή για τον φτωχό χωρικό: «... αν τους προτείνετε να δουλέψουν, θα σας απαντήσουν ότι πρέπει να πάνε να φροντίσουν τα πρόβατά τους, να κόψουνε σκίνα ή να πάνε να ψάξουνε για τα μοσχάρια στην ποτίστρα ή ακόμα, ότι πρέπει να πάνε να

69. C. Hill, o.c.

70. Ο Κλάκτον, ο.π., βεβαίωσε ότι «τα έθιμα έχουν επιβάλει τόσες γιορτές ώστε οι πιό πολλοί εργαζόμενοι στις βιομηχανίες δεν δουλεύουν πραγματικά και τακτικά περισσότερο από τα 2/3 του χρόνου τους». Βλέπε και Φέρνις, ο.π., και το δικό μου άρθρο στο Bulletin of the Society for the Study of Labour History, No 9, 1964.

71. «Έχουμε τέσσερις πέντε μικροκτηματίες... Έχουμε έναν οικοδόμο, έναν ξυλουργό, έναν σιδερά κι έναν μυλωνά που έχουν την πάγια συνήθεια να τα πίνουν στην υγεία του Βασιλιά. Εργάζονται ακανόνιστα· άλλοτε έχουν πολλή δουλειά, άλλοτε καθόλου· συνήθως, έχουν πολλές ελεύθερες ώρες, γιατί την πιό σκληρή δουλειά την κάνουν οι μισθωτοί βοηθοί τους...», «Ένας κτηματίας», που περιγράφει το χωριό του το 1798. Βλέπε και Σημείωση 77.

πεταλώσουν τ' άλογό τους, για να μπορούν με τ' άλογο να συμμετέχουν σε κούρσες ή σε αγώνες κρίκετ» (Αρμπαθνοτ, 1773).

«Περιφέρεται άσκοπα πίσω απ' το κοπάδι του, και συνηθίζει στην τεμπελιά. Χωρίς να το καταλαβαίνει, χάνονται τα τέταρτα της μέρας, τα μισά της μέρας και, πολλές φορές, μέρες ολόκληρες. Η δουλειά με τη μέρα γίνεται απελπιστική...» (*Έκθεση για το Σόμερσετ*, 1795).

«Όταν ένας μεροκαματιάρης κατέχει περισσότερη γη απ' όση μπορούν να καλλιεργήσουν το βραδάκι ο ίδιος και η οικογένειά του... ο κτηματίας δεν μπορεί να περιμένει πια απ' αυτόν κανονική δουλειά» (*Εμπορική και Γεωργική Επιθεώρηση*, 1800)[72].

Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε τα συχνά παράπονα των υπέρμαχων της προόδου στη γεωργία για τον χρόνο που χανόταν τόσο στα εποχιακά όσο και στα βδομαδιάτικα παζάρια, που γίνονταν πριν από την εμφάνιση των καταστημάτων στα χωριά[73].

Ο εργάτης που δούλευε στο σπίτι του ή στα χωράφια και έπαιρνε τακτικά μισθούς, που εργαζόταν όσες ώρες του επέβαλαν οι κανονισμοί ή περισσότερες, που δεν είχε δικαιώματα πάνω στα κοινοτικά χωράφια ούτε και δική του γη και που, αν δεν έμενε στο κτήμα, ζούσε σε μια καλύβα που του παραχωρούσε το αφεντικό, υποβαλόταν οπωσδήποτε, σε αυστηρή πειθαρχία στη δουλειά του, τόσο κατά τον 17ο όσο και κατά τον 19ο αιώνα. Ο Μάρκχαμ, το 1636, περιέγραφε τη μέρα ενός τέτοιου εργάτη, με ανυπόκριτη ικανοποίηση, και με τα παρακάτω λόγια:

«Ο δουλευτής σηκωνόταν πριν από τις 4 το πρωί και, αφού ευχαριστούσε το Θεό που του χάρισε ανάπαυση και προσευχόταν για να πάνε καλά οι δουλειές της μέρας, πήγαινε στον στάβλο...».

Αφού καθάριζε τον στάβλο, έξυνε και περιποιόταν τα άλογα κι ετοίμαζε τα φάλαρα και το ζευγάρι, μπορούσε να φάει το πρωινό του (στις 6 με 6.30)· στη συνέχεια έπρεπε να δουλέψει μέ-

72. J. L. – B. Hammond, The Village Labourer (1920), E. P. Thompson, The Making of the English Working Class (1963).

73. Annals of Agriculture (1796).

χρι τις 2 με 3 το μεσημέρι· έτρωγε μετά επί μισή ώρα, φρόντιζε τα άλογα, κλπ., μέχρι τις 6.30, ώρα που του επιτρεπόταν να γυρίσει για βραδινό.

«...Μετά το βραδινό έπρεπε να καθίσει σε μια γωνιά στο τζάκι και να διορθώσει τα παπούτσια, τα δικά του και της οικογένειας του αφεντικού, ή να χτυπήσει και να ξεχωρίσει το λινάρι, ή να χωρίσει και να ζουπήξει τις γλυκές ή ξινές πατάτες για να κάνει κρασί ή αγουρίδα, ή ακόμη να αλέσει κριθάρι στο χερόμυλο, ή να κάνει κεριά από καλάμι, ή να κάνει χρήσιμες δουλειές του νοικοκυριού μέσα στο σπίτι μέχρι τις 8...».

Κατόπιν, έπρεπε πάλι να φροντίσει τα ζώα για τα οποία ήταν υπεύθυνος και, «αφού ευχαριστούσε το Θεό για τα καλά που του χάρισε εκείνη τη μέρα», μπορούσε πιά να πάει να κοιμηθεί[74].

Όλα αυτά τα δεχόμαστε, δικαιολογημένα, με μια κάποια επιφύλαξη. Υπήρχαν ολοφάνερες δυσκολίες, που έχουν σχέση με τη φύση των ίδιων των δραστηριοτήτων. Δεν μπορείς να δουλεύεις σκληρά ολόκληρη τη χρονιά. Οι ώρες και η δουλειά υποτάσσονται στις καιρικές συνθήκες. Πρέπει ν' αφήσεις τα άλογα (αν όχι και τους ανθρώπους) να ξεκουραστούν. Ύστερα, είναι και το πρόβλημα της επίβλεψης: τα κείμενα του Ρόμπερτ Λόντερ μαρτυρούν το γεγονός ότι οι υπηρέτες του σπιτιού (όταν κανένας δεν τους παρακολουθούσε) δεν ήταν πάντα γονατιστοί, ευχαριστώντας το Θεό για τα καλά που τους χάρισε: «Οι άνθρωποι μπορούν να δουλέψουν αν θέλουν, άρα μπορούν και να τεμπελιάσουν»[75]. Ο ίδιος ο κτηματίας έπρεπε να δουλεύει πάρα πολλές ώρες, αν ήθελε να κρατάει διαρκώς απασχολημένους τους εργάτες του[76]. Και βέβαια, ο εργάτης είχε πάντα δικαίωμα να φύγει από μια δουλειά, αν δεν του έκανε πιά.

74. Γ. Μάρκχαμ, ο.π.

75. Προσπαθώντας να εξηγήσει το χαμηλό επίπεδο των αποθεμάτων του σε στάρι το 1617, ο Λοντς παρατηρεί: «Δεν ξέρω την αιτία γι' αυτό, αλλά εκείνη τη χρονιά ο Ρ. Πηρς και η Αλς που ήταν τρελά ερωτευμένοι (όπως φάνηκε στη συνέχεια) έδωσαν φαίνεται το στάρι στα άλογα, ή αυτό το στάρι χάθηκε, ένας Θεός ξέρει πώς». Robert Zoder's Farm Accounts.

76. Για την λεπτομερειακή περιγραφή της μέρας ενός δραστήριου κτηματία, βλέπε W. Howitt, Rural Life of England (1852).

Έτσι, οι Περιφράξεις και οι πρόοδοι της γεωργίας συνδέθηκαν και τα δυο, κατά κάποιον τρόπο, με την αποτελεσματική διαχείριση του χρόνου των εργαζομένων. Οι Περιφράξεις και η αύξηση των διαθέσιμων εργατικών χεριών στα τέλη του 18ου αιώνα χειροτέρεψαν την κατάσταση όσων είχαν μόνιμη απασχόληση. Τους ανάγκασαν να διαλέξουν είτε την μερική απασχόληση και τον Νόμο για τους Φτωχούς, είτε την υποταγή σε μια πιό αυστηρή πειθαρχία στη δουλειά τους. Κι αυτό δεν το προκάλεσαν οι καινούριες τεχνικές, αλλά κυρίως η πιό αποτελεσματική χρησιμοποίηση του χρόνου από τη μεριά των καπιταλιστών εργοδοτών, πράγμα που όμως έβλαφε την πρόοδο. Αυτό φάνηκε καθαρά στην διαμάχη, που έφερε αντιμέτωπους εκείνους που υποστήριζαν την απασχόληση μόνιμων και μισθωτών εργατών, με εκείνους που υποστήριζαν την εργασία «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει» (δηλαδή την πρόσληψη μεροκαματιάρηδων, που θα έκαναν κάποιες συγκεκριμένες δουλειές και που θα πληρώνονταν με το κομμάτι). Κατά την δεκαετία του 1790, ο Σερ Τόμας Μόρνταουντ επέκρινε την προσφυγή στην εργασία με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει, «στην οποία καταφεύγουν οι άνθρωποι για να μη μπαίνουν στον κόπο να επιτηρούν τους εργάτες τους: αυτό έχει ως συνέπεια να γίνεται άσχημη δουλειά, οι εργάτες να χασομεράνε στα καπηλιά και να ξοδεύουν αυτό το εύκολα κερδισμένο χρήμα, πράγμα που προκαλεί την δυσαρέσκεια των ανθρώπων που παίρνουν μέτριους μισθούς».

«Ένας Κτηματίας» του αντέτεινε, ως επιχείρημα, ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με σύνεση ένας συνδυασμός της εργασίας με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει και της μόνιμης απασχόλησης:

«Δυο μεροκαματιάρηδες απασχολούνται για να θερίσουν ένα λιβάδι με χορτάρι και παίρνουν δυο σελίνια ή μισή κορώνα το ακρ. Στέλνω δυο υπηρέτες μου με τα ραβδιά τους στο χωράφι· μπορώ να είμαι σίγουρος ότι οι σύντροφοί τους δεν θα τους αφήσουν να κοιμηθούνε πάνω στη δουλειά· κι έτσι κερδίζω... επιπρόσθετες ώρες δουλειάς των υπηρετών μου που είναι ίσες μ' αυτές που έχουν αφιερώσει με τη θέλησή τους σ' αυτή τη δουλειά οι μεροκαματιάρηδες που έχω προσλά-

βει»[77].

Τον 19ο αιώνα, επικράτησε η εργασία που πληρωνόταν με τη βδομάδα, συν επιπρόσθετα η εργασία με βάση τη δουλειά που έπρεπε να γίνει όταν επέβαλαν κάτι τέτοιο οι περιστάσεις. Η εργάσιμη μέρα του αγρεργάτη του Γουίλτσαϊρ, όπως την περιγράφει ο Ρίτσαρντ Τζέφρις κατά την δεκαετία του 1870, δεν ήταν και πολύ μικρότερη απ' αυτήν που είδαμε να περιγράφει ο Μάρκχαμ. Κι αν αναγνώριζαν τον μεροκαματιάρη από «την αδέξια, βαριά περπατησιά του» κι από «τη ληθαργική βραδύτητα που συνόδευε την κάθε του κίνηση»[78], αυτό προερχόταν, ίσως, από την αντίστασή του σ' αυτή την χωρίς ανάπαυση δουλειά.

Στην αγροτική οικονομία, αυτός που δούλευε πιό σκληρά και πιό πολλές ώρες απ' όλους ήταν η γυναίκα του μεροκαματιάρη. Ένα μέρος απ' αυτή τη δουλειά - ιδιαίτερα ό,τι είχε να κάνει με τα παιδιά - γινόταν, καθαρά, με βάση το τί έπρεπε να γίνει. Ένα άλλο μέρος γινόταν στα χωράφια, απ' όπου έπρεπε να γυρίζει για να κάνει τις δουλειές του νοικοκυριού. Όπως παραπονιέται η Μαίρη Κόλιερ σ' ένα ποίημά της που είναι μια πικρόχολη απάντηση στον Σ. Ντακ:

«...όταν γυρνάμε σπίτι
βρίσκουμε, αλίμονο, ότι η δουλειά μας μόλις αρχίζει·
τόσα πράματα χρειάζονται τις φροντίδες μας
ώστε ακόμα κι αν είχαμε δέκα χέρια,
θα 'πρεπε να τα χρησιμοποιήσουμε όλα.
Αφού κοιμίσουμε τα παιδιά, με την πιό μεγάλη φροντίδα,
ετοιμάζουμε όλα όσα είναι απαραίτητα για την ώρα που θα γυρίσετε.
Εσείς τρώτε και πάτε αμέσως να πλαγιάσετε
και αναπαύεστε μέχρι το πρωί.
Μα εμείς, αλίμονο, λίγο μπορούμε να κοιμηθούμε,
γιατί τα άμαθα παιδιά μας κλαίνε και γκρινιάζουν...
Σ' όλες τις δουλειές, κάτι έχει να κάνουμε και μεις·
κι από την ώρα που αρχίζει ο θερισμός

77. Sir Mordaunt Martin, Bath and West and Southern Counties Society, Letters and Papers (1795), «A Farmer», Monthly Magazine, Sept. 1798, May 1799.

78. J. R. Jefferies, The Toilers of the Field (1892).

μέχρι την ώρα που κόβεται το στάρι και γίνεται η συγκομιδή,
η δουλειά κι οι καθημερινοί μας κόποι είναι τόσο μεγάλοι
που δεν έχουμε σχεδόν ποτέ καιρό *ούτε να ονειρευτούμε*»[79].

Αυτά τα ωράρια τα ανέχονταν μόνο γιατί ένα μέρος της δουλειάς, δηλαδή τα παιδιά και το νοικοκυριό, επιβαλόταν ως αναγκαίο και αναπόφευκτο, και όχι ως αποτέλεσμα εξωτερικού καταναγκασμού. Αυτό αληθεύει και στις μέρες μας όπου, παρά τις ώρες του σχολείου και της τηλεόρασης, οι δουλειές που κάνει η γυναίκα στο σπίτι δεν μπορούν να μετρηθούν εξ ολοκλήρου σε χρόνο του ρολογιού. Η μητέρα, που έχει μικρά παιδιά, έχει μιαν ατελή αίσθηση του χρόνου και ακολουθεί άλλους ρυθμούς, τους ανθρώπινους. Δεν έχει βγει τελείως έξω από τις συμβάσεις της «προβιομηχανικής» κοινωνίας.

V

Έβαλα την έκφραση «προβιομηχανική» σε εισαγωγικά, γιατί υπάρχει λόγος. Είναι αλήθεια ότι η μετάβαση σε μια πλήρως ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία απαιτεί τόσο μια κοινωνιολογική όσο και μια οικονομική ανάλυση. Έννοιες όπως η *«χρονική προτεραιότητα»* ή η *«ανεστραμμένη φθίνουσα καμπύλη της προσφοράς εργατικού δυναμικού»*, αντιπροσωπεύουν συνήθως αδέξιες απόπειρες να περιγραφούν με οικονομική ορολογία τα κοινωνιολογικά προβλήματα. Από την άλλη μεριά, όμως, η χρησιμοποίηση απλών προτύπων για την περιγραφή μιας μοναδικής διαδικασίας που προβάλλεται ως ουδέτερη και καθοριζόμενη από την τεχνολογία, της λεγόμενης «εκβιομηχάνισης» (κάτι που κάνει σήμερα σε μεγάλη έκταση μια στέρεα εδραιωμένη κοινωνιολογία στις ΗΠΑ)[80], είναι εξ ίσου ύποπτη.

Αυτό, πρώτα πρώτα, γιατί μόνο κακοποιώντας βάναυσα την σημασία των λέξεων μπορεί να περιγράψει κανείς ως «προβιομηχανικές» τις πολύ αναπτυγμένες και τεχνολογικά προοδευμέ-

79. M. Collier, The Woman's Labour: an Epistle to Mr. Stephen Duck in answer to his late Poem, called the Tresher's Labour (1739).

80. Βλέπε τα παραδείγματα των Σημειώσεων 126 και 127, και την αξιόλογη κριτική του Α. Γκ. Φρανκ στο Catalyst (1967).

νες βιομηχανίες (καθώς και τους τρόπους ζωής, των οποίων αυτές είναι η βάση) της Αγγλίας και της Γαλλίας του 18ου αιώνα. (Σ' αυτό μπορούμε να προσθέσουμε και το γεγονός ότι μια τέτοια περιγραφή ανοίγει το δρόμο σε ατέλειωτες σειρές από λανθασμένες αναλογίες ανάμεσα σε κοινωνίες με πολύ διαφορετικά οικονομικά επίπεδα). Και, δεύτερον, γιατί δεν υπήρξε ποτέ ένας και μοναδικός τρόπος γι' αυτή την «μετάβαση». Η μετάβαση έχει να κάνει με ολόκληρη την κουλτούρα: η αντίσταση στην αλλαγή, ή η αποδοχή της αλλαγής, προέρχονται από το σύνολο της κουλτούρας. Κι αυτή η κουλτούρα περιλαμβάνει τα συστήματα διακυβέρνησης, τις σχέσεις ιδιοκτησίας, τους θρησκευτικούς θεσμούς, κλπ., που δεν θα μπορούσαμε να τα παραβλέψουμε, γιατί τότε θα φτάναμε στην πλήρη ισοπέδωση των φαινομένων και στον εκχυδαϊσμό της ανάλυσης. Πάνω απ' όλα, αυτή η μετάβαση δεν γίνεται *απλώς* προς την «εκβιομηχάνιση», αλλά προς τον βιομηχανικό καπιταλισμό ή (κατά τον 20ό αιώνα) προς άλλα συστήματα (όπως το σοβιετικό, π.χ.) που δεν μπορούμε ακόμη να τα περιγράψουμε καθαρά. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ δεν είναι μόνον η μελέτη των αλλαγών στις κατασκευαστικές τεχνικές, αλλαγών που απαιτούν έναν μεγαλύτερο συγχρονισμό της εργασίας και μια μεγαλύτερη ακρίβεια στην μέτρηση του εμπειρικού χρόνου σε όλες τις κοινωνίες· μας ενδιαφέρει η μελέτη αυτών των αλλαγών όπως τις έζησαν οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία του βιομηχανικού καπιταλισμού, που γεννιόταν τότε.

Θέλουμε να εξετάσουμε την έννοια του χρόνου, στο μέτρο που αυτός καθορίζεται από την τεχνολογία και, ταυτόχρονα, την μέτρηση του χρόνου, ως μέσον εκμετάλλευσης της εργασίας.

Για μια σειρά λόγους αυτή η μετάβαση ήταν ιδιαίτερα μακρόχρονη και επεισοδιακή στην Αγγλία: κι όμως, παρόλο που η Αγγλία γνώρισε πρώτη την βιομηχανική επανάσταση, δεν βρέθηκαν ούτε Κάντιλακ, ούτε χαλυβουργεία, ούτε κάμερες τηλεοράσεως που θα μπορούσαν να δώσουν μια συγκεκριμένη εικόνα αυτής της διαδικασίας. Επιπλέον, τα προκαταρκτικά στάδια της βιομηχανικής επανάστασης διάρκεσαν τόσο πολύ ώστε κατά τις

αρχές του 18ου αιώνα είχε αναπτυχθεί, στις υφαντουργικές περιοχές, μια σφριγηλή κι αναγνωρισμένη λαϊκή κουλτούρα, που προκαλούσε βαθιά απογοήτευση στους λάτρεις της πειθαρχίας. Ο Ιωσίας Τάκερ, τελωνειακός στο Γκλούσεστερ, διακήρυξε στα 1745 ότι «η *κατώτερη* τάξη του λαού» ήταν τελείως εκφυλισμένη. Οι ξένοι (υποστήριζε) έβρισκαν ότι *«τα κατώτερα λαϊκά στρώματα των πυκνοκατοικημένων πόλεών μας* αποτελούνται από ελεεινούς φτωχούς, τους πιό *κακομοίρηδες* και τους πιό *διεφθαρμένους* που θα μπορούσαν να βρεθούν πάνω στη γη»:

«Μια τέτοια βαναυσότητα και μια τέτοια αυθάδεια, μια τέτοια διαφθορά και μια τέτοια αδιαφορία για το αύριο, μια τέτοια απραξία και μια τέτοια έλλειψη θρησκευτικής πίστης, μια συνήθεια να κρίνουν τα πάντα και να βλασφημούν, μαζί με την περιφρόνηση για κάθε κανόνα και για κάθε εξουσία... Το λαό μας τον έχει ξεσαλώσει η πολλή ελευθερία»[81].

Οι ακανόνιστοι ρυθμοί εργασίας, που περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα, μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε την επιμονή των εμποροκρατικών θεωριών στην αναγκαιότητα να κρατηθούν χαμηλοί οι μισθοί για να χτυπηθεί η απραξία, και φαίνεται ότι μόνο κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα άρχισαν να επιβάλονται γενικά τα μισθολογικά κίνητρα, που θεωρούνται «κανόνας» στο καπιταλιστικό καθεστώς[82]. Τις συγκρούσεις για το ζήτημα της πειθαρχίας τις έχουν ήδη μελετήσει άλλοι[83]. Δική μου πρόθεση είναι να εξετάσω μερικά σημεία, που σχετίζονται πιό ειδικά με την πειθαρχία αναφορικά με τον χρόνο. Το πρώτο σημείο το βρίσκουμε στο εκπληκτικό βιβλίο Νόμων των Χυτηρίων Κρόουλεη. Εκεί, τη στιγμή που γεννιόταν στην βιομηχανία η μεγάλη μονάδα παραγωγής, ο γέρων αυθέντης Κρόουλεη έκρινε ότι ήταν απαραίτητο να συντάξει έναν ολόκληρο αστικό και ποινικό κώδικα, με περισσότερες από 100.000 λέξεις, για να κυβερνήσει και να βάλει σε τάξη ένα ανυπόταχτο εργατικό δυναμικό. Τα προοίμια στις Διατάξεις Νο 40 (ο Δι-

81. J. Tucker, Six Sermons (1772).

82. Η ίδια αλλαγή γίνεται μάλλον και στα πνεύματα των πιό φωτισμένων εργοδοτών την ίδια εποχή. Βλ. A. W. Coats, Econ. Hist. Rev. (1958-9).

83. Pollard, o.c., N. Mckendrick, Hist Journal (1961), Thomson, o.c.

ευθυντής του Εργοστασίου) και 103 (Επίβλεψη) δίνουν τον κυρίαρχο τόνο, που είναι η ενάρετη και σίγουρη για το δίκιο της επίβλεψη.

Απόσπασμα από την Διάταξη 40:

«Έχοντας κοροϊδευτεί φριχτά από διάφορα πρόσωπα που δούλευαν με τη μέρα και είχαν για συνενόχους μερικούς λογιστές, και έχοντας πληρώσει για πολύ περισσότερο χρόνο απ' όσον είχαν δουλέψει πραγματικά, ενώ η φαυλότητα και η δολιότητα ορισμένων υπαλλήλων ήταν τέτοιες που συγκαλύπτανε τη ραθυμία και την αδιαφορία αυτών των ανθρώπων που πληρώνονταν με τη μέρα...».

Και η Διάταξη 103:

«Μερικοί πίστεψαν ότι μπορούν να διεκδικήσουν έναν νόμιμο τρόπο να τεμπελιάζουν, νομίζοντας ότι με την επιδεξιότητα και τη σβελτάδα τους θα μπορούσαν να βγάλουν ικανοποιητική δουλειά σε λιγότερο χρόνο απ' τους άλλους. Άλλοι ήταν τόσο ασυνείδητοι ώστε νόμιζαν ότι ήταν αρκετή η παρουσία τους... Άλλοι ήταν αρκετά αναίσχυντοι ώστε να καμαρώνουν για την ανηθικότητά τους και να κατηγορούν εκείνους που έδειχναν ζήλο... Για να ξεσκεπάζονται η ραθυμία και η ανηθικότητα και για να ανταμείβονται η τιμιότητα κι η επιμέλεια, έκρινα σκόπιμο να θέσω σε εφαρμογή την λεπτομερειακή καταγραφή του χρόνου που θα γίνεται από έναν Επιστάτη, και διατάσσω, και δια της παρούσης διακηρύσω και διατάσσω, ότι από τις 5 το πρωί μέχρι τις 8 το βράδυ (ή από τις 7 μέχρι τις 10) είναι 15 ώρες, από τις οποίες αφαιρείται 1½ ώρα για πρωινό, μεσημεριανό, κλπ., και ότι άρα, ο χρόνος της πραγματικής εργασίας ορίζεται σε 13½ ώρες...».

Η υπηρεσία πρέπει να υπολογίζεται «μετά την αφαίρεση του χρόνου που σπαταλιέται στις ταβέρνες, στα καμπαρέ, στα καφενεία, στο πρωινό, στο βραδινό, στο παιχνίδι, στον ύπνο, στο κάπνισμα, στο τραγούδι, στο διάβασμα της εφημερίδας, στους καυγάδες, στις συζητήσεις και στα σχόλια επί των διαταγών, ή σε καθετί ξένο με την εργασία μου, δηλαδή μετά την αφαίρεση οποιασδήποτε σπατάλης χρόνου». Για όλους τους μεροκαματιάρηδες, ο Επιστάτης κι ο Διευθυντής του Εργοστασίου, πήρανε την διαταγή να τηρούν γραπτό λογαριασμό του χρόνου, με ακρίβεια λεπτού, με στήλες «αρχή» και «διάρκεια». Στο άρθρο 31 της Διάταξης για την Επίβλεψη (που προστέθηκε αργότερα), διαβάζουμε:

«Μετά από πληροφορίες ότι ορισμένοι υπάλληλοι ήταν τόσο ανέντιμοι ώστε να κάνουν το ρολόι που χτυπάει τη λήξη της δουλειάς να πηγαίνει μπροστά με τη βοήθεια βαριδίων, και να κάνουν το ρολόι που χτυπάει την ώρα που ξαναπιάνουν δουλειά να πηγαίνει πίσω με τη βοήθεια άλλων βαριδίων, καθώς και ότι τα δυο ελεεινά υποκείμενα, ο Φόουλ κι ο Σκέλερν, άφησαν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, να γίνει αυτό το έγκλημα, δια τούτο διατάσσω κανένα πρόσωπο, για κανένα λόγο, να μη παίρνει υπ' όψη του κανένα άλλο ρολόι τοίχου ή χεριού εκτός από το ρολόι του Επιστάτη, το οποίο θα το ρυθμίζει αποκλειστικά ο τακτικός του συντηρητής...».

Ο Διευθυντής του Εργοστασίου διατάσσεται να κρατά αυτό το ρολόι «κλειδωμένο και σε μέρος σίγουρο ώστε κανένας να μη μπορεί ν' αλλάξει την ώρα».

Τα καθήκοντά του ορίζονταν εξίσου συγκεκριμένα στο άρθρο 8:

«Κάθε πρωί στις 5, ο Διευθυντής οφείλει να χτυπάει το καμπανάκι που αναγγέλλει την έναρξη της δουλειάς, στις 8 το καμπανάκι για το πρωινό και μισή ώρα αργότερα το καμπανάκι για να ξαναρχίσει η δουλειά, το μεσημέρι για το μεσημεριανό, σε μια ώρα για να ξαναρχίσει η δουλειά και στις 8 τη λήξη της δουλειάς και το συγύρισμα».

Ο κατάλογος των παρουσιών όφειλε να ξαναγράφεται κάθε Τρίτη και σ' αυτόν επισυναπτόταν η ακόλουθη ένορκη βεβαίωση:

«Η σύνταξη αυτού του πίνακα των ωρών εργασίας έγινε χωρίς μεροληψία και εύνοια, χωρίς μίσος και κακή πρόθεση, και πιστεύω ειλικρινά ότι τα μνημονευόμενα πρόσωπα έχουν εργαστεί στην υπηρεσία του Τζων Κρόουλεη τον αριθμό των αναγραφομένων ωρών»[84].

Από τα 1700, λοιπόν, ανακαλύπτουμε τη γνώριμη εικόνα του πειθαρχημένου βιομηχανικού καπιταλισμού, με το φύλλο παρουσίας (κάρτα), τον χρονομέτρη, τους οδηγούς και τα πρόστιμα. Περίπου 70 χρόνια αργότερα, η ίδια πειθαρχία έμελλε να επιβληθεί στα πρώτα κλωστήρια (ενώ η ίδια η μηχανοποίηση ήταν ένα αποτελεσματικό βοήθημα του χρονομέτρη). Χωρίς την βοήθεια μηχανών, για να κανονίζει τον ρυθμό της εργασίας στα

84. Η Διάταξη No 103 αναγράφεται κατά γράμμα στο The Law Book of the Crowley Ironworks (1957). Ο Νόμος No 16 και η Διάταξη No 40 βρίσκονται στο Βρεττανικό Μουσείο.

κεραμοποιεία, ένας άνθρωπος που λογίζεται αναμφισβήτητα υπέρμαχος της πειθαρχίας, ο Ιωσίας Γουέτζγουντ, αναγκάστηκε, για να πειθαρχήσει τους κεραμοποιούς, να πάρει ορισμένα εκπληκτικά συνετά μέτρα. Τα καθήκοντα του Διευθυντή του Εργοστασίου ήταν:

«να φτάνει πρώτος στα εργαστήρια το πρωί και να βάζει τους εργάτες στη δουλειά τους μόλις έρχονται, να ενθαρρύνει αυτούς που έρχονται στη δουλειά τακτικά στην ώρα τους, δίνοντάς τους να καταλάβουν ότι η συνέπειά τους αναγνωρίζεται όπως το αξίζει, και διαχωρίζοντάς τους από τους λιγότερο πειθαρχικούς συναδέλφους τους, με επανειλημμένα δείγματα επιδοκιμασίας, με δώρα, ή με ο,τιδήποτε άλλο ταιριάζει στην ηλικία τους, κλπ.

Αυτοί που έρχονται αργότερα από την καθορισμένη ώρα πρέπει να σημειώνονται, και αν, έπειτα από πολλές επιπλήξεις, εξακολουθήσουν να μην έρχονται στην ώρα τους, θα γίνεται ένας υπολογισμός των ωρών που απουσίασαν και από το μισθό τους θα αφαιρείται ποσό ανάλογο μ' αυτές αν η πληρωμή τους γίνεται με μισθό, ενώ αν πληρώνονται με το κομμάτι, μετά από επανειλημμένες συστάσεις, δεν θα τους αφήνει να μπαίνουν μέχρι την ώρα του πρωινού»[85].

Κι αυτό ενισχυόταν κι από το εξής:

«Κάθε εργάτης που θα παραβιάζει με τη βία τα κάγκελα μετά την ώρα που έχει ορίσει το Αφεντικό, θα πληρώνει πρόστιμο 2 πένες»[86].

Ο Μακ Κέντρικ έδειξε πώς ο Γουέτζγουντ αντιμετώπισε το πρόβλημα στην Ετρουρία και πώς εισήγαγε το πρώτο σύστημα ρολογιού με δείκτες το οποίο έχει φτάσει ως εμάς[87]. Φαίνεται, όμως, ότι από τότε που έφυγε απ' τη μέση ο ίδιος ο δυναμικός Ιωσίας, οι κεραμοποιοί απέκτησαν πάλι τις παλιές τους συνήθειες.

85. Χειρόγραφες εντολές, γύρω στο 1780.

86. «Κανόνες και κανονισμοί που έγιναν γι' αυτή τη βιομηχανία πριν από τριάντα χρόνια», γύρω στα 1810.

87. Κρατούν ακόμα στο Μπάρλαστον ένα ρολόι «χαφιέ», μα αυτοί οι «χαφιέδες» (που τους κατασκεύαζε ο Τζον Γουάιτχαρστ στο Ντέρμπυ από τα 1750 και πέρα) βοηθούσαν μόνο στο να ελέγχουν την παρουσία ή την απουσία και τις περιπολίες των νυχτοφυλάκων. Οι πρώτοι ρυθμιστές με δείκτες κατασκευάστηκαν από τον Μπράντυ στις ΗΠΑ στα 1885. Βλέπε και: F.A.B. Ward, o.c., T. Thomson, Annals of Philosophy (1815-6), C. Babbage, On the Economy of Machinery and Manufacturers (1835), E.Bruton, o.c.

Θα παραήταν, όμως, απλουστευτικό να το δούμε αυτό ως ζήτημα πειθαρχίας που περιοριζόταν μέσα στο εργοστάσιο ή το εργαστήριο· γι' αυτό θα ρίξουμε μια γρήγορη ματιά και στις προσπάθειες που έγιναν για να επιβληθεί μια «υγιής οικονομία χρόνου» στις ζώνες της βιομηχανικής εργασίας που δινόταν στο σπίτι, καθώς και στις επιπτώσεις τους πάνω στην κοινωνική και οικογενειακή ζωή. Σχεδόν όλα όσα εύχονταν να επιβάλουν τα αφεντικά περιέχονται σ' ένα φυλλάδιο του Αιδεσιμώτατου Τζ. Κλάητον με τίτλο *Φιλικές Παραινέσεις προς τους Φτωχούς*, «που γράφηκε και εκδόθηκε μετά από παράκληση των παλαιών και των τωρινών Δημοτικών αρχόντων της πόλης του Μάντσεστερ» το 1775. «Αν ο τεμπέλης κάθεται με σταυρωμένα χέρια αντί να τα χρησιμοποιεί στη δουλειά· αν περνάει τον καιρό του χασομερώντας, αν χαλάει την υγεία του με την απραξία κι αν αποκτηνώνει το πνεύμα του με την αδιαφορία...», τότε μοναδική του ανταμοιβή θα είναι η φτώχεια... Ο εργάτης δεν πρέπει να τριγυρνάει άσκοπα στη βόλτα, ούτε να χάνει το χρόνο του στα ψώνια. Ο Κλάητον παραπονιέται ότι «οι εκκλησίες κι οι δρόμοι είναι γεμάτα από πλήθη αργόσχολων» που παρακολουθούν τους γάμους ή τις κηδείες και που «παρόλη τη φτώχεια και την ανέχειά τους... δεν διστάζουν να χάνουν τις καλύτερες ώρες της μέρας χαζεύοντας...». Το τραπέζι του φαγητού είναι «μια ελεεινή καταβόθρα χρόνου και χρήματος». Το ίδιο ισχύει και για τις παραμονές, για τις αργίες και για τις ετήσιες γιορτές των ενώσεων αλληλοβοήθειας. Τέλος, για «το τεμπέλικο πρωινό χουζούρεμα» λέει:

«Αν έπρεπε να σηκώνεται νωρίς, ο φτωχός θα ήταν αναγκασμένος να κοιμάται μια καθωσπρέπει ώρα· κι αυτό θα απομάκρυνε τον κίνδυνο των νυχτερινών αταξιών».

Η συνήθεια να σηκώνεται κανείς νωρίς «θα φέρει και μια πιό τακτοποιημένη οικογενειακή ζωή, και μια εξαίρετη τάξη στην οικογενειακή οικονομία».

Ο κατάλογος είναι πασίγνωστος και θα μπορούσαμε να τον βρούμε και στα έργα του Μπάξτερ, τον προηγούμενο αιώνα. Όπως λέει ο Μπάμφορντ στο βιβλίο του *Οι Πρώτες Μέρες*, ο Κλάητον δεν πέτυχε να κάνει πολλούς υφαντές ν' αλλάξουν τον

παραδοσιακό τρόπο ζωής τους.

Τα κηρύγματα των ηθικολόγων ήταν και το προοίμιο της κατά μέτωπον επίθεσης που δέχτηκαν τα λαϊκά έθιμα, τα παιχνίδια κι οι γιορτάσιμες μέρες, κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα.

Έχουμε στα χέρια μας κι έναν άλλο, μη βιομηχανικό θεσμό, που χρησίμευσε για να επιβάλει την «οικονομία του χρόνου», το σχολείο. Ο Κλάητον παραπονιόταν ότι οι δρόμοι του Μάντσεστερ ήταν γεμάτοι από «συμμορίες αλανιών που όχι μόνο έχαναν την ώρα τους αλλά αποκτούσαν και τη συνήθεια να παίζουν», κλπ. Έπλεκε το εγκώμιο των φιλανθρωπικών σχολείων που δίδασκαν την φιλοπονία, την χρηστοήθεια, την τάξη και την αξία που έχει η τακτοποιημένη ζωή: «εκεί, οι μαθητές πρέπει να σηκώνονται νωρίς το πρωί και να ακολουθούν ένα αυστηρά καθορισμένο και ακριβές ωράριο»[88]. Ο Ουίλιαμ Τεμπλ, όταν υπέβαλε, το 1770, ένα σχέδιο που πρότεινε να στέλνονται τα παιδιά των φτωχών από τεσσάρων χρονών στα «άσυλα εργασίας», όπου θα ασχολούνταν με τη χειροτεχνία κι όπου θα τους διδάσκονταν και κάτι καθημερινά, ήταν απόλυτα σαφής ως προς τις αξίες που ήθελε να τους μεταδώσει αυτό το σύστημα:

«Είναι ευχής έργο να απασχολούνται, με τον άλφα ή βήτα τρόπο, τουλάχιστον επί 12 ώρες τη μέρα, είτε κερδίζουν είτε όχι τα προς το ζην, γιατί έτσι ελπίζουμε ότι η νέα γενιά θα συνηθίσει στη σταθερή δουλειά, που θα της φαίνεται ευχάριστη και διασκεδαστική...»[89].

Ο Πάουελ, το 1772, έβλεπε κι αυτός την εκπαίδευση ως μέσον για την επιβολή «της συνήθειας της φιλοπονίας». Πριν το παιδί φτάσει στην ηλικία των έξι ή επτά χρόνων, θα έπρεπε «να έχει συνηθίσει, για να μην πω εγκλιματιστεί, στην δουλειά και τον μόχθο»[90]. Ο Αιδεσιμώτατος Ουίλιαμ Τάρνερ, περιγράφοντας το Νιούκαστλ το 1786, εγκωμίαζε τα σχολεία του Ράικς που παρουσίαζαν «μιαν εικόνα τάξης και κανονικότητας», και παρέθετε τα λόγια ενός λιναρά του Γκλούσεστερ, που βεβαίωνε

88. Clagton, o.c.
89. Furniss, o.c.
90. Anon., A View of Real Grievances (1772).

ότι τα σχολεία είχαν επιφέρει μιαν αξιόλογη μεταβολή: «τα παιδιά έχουν γίνει πιό πειθήνια και πιό υπάκουα, και λιγότερο καυγατζήδικα κι επιθετικά»[91]. Οι κανονισμοί όλων των πρώτων σχολείων μιλάνε για την ακρίβεια και την τάξη:

«Κάθε μαθητής πρέπει να βρίσκεται στην τάξη του την Κυριακή στις 9 το πρωί, και στις 1.30 το μεσημέρι, αλλιώς θα χάσει τη σειρά του την επομένη Κυριακή και θα μπαίνει τελευταίος στη γραμμή»[92].

Μόλις περνούσε την πόρτα του σχολείου, το παιδί έμπαινε στο καινούριο σύμπαν του πειθαρχημένου χρόνου. Στα Κατηχητικά Σχολεία των Μεθοδιστών στο Γιόρκ, οι διδάσκοντες πλήρωναν πρόστιμο όταν δεν πήγαιναν στο σχολείο στην ώρα τους. Ο πρώτος κανονισμός που έπρεπε να αποστηθίσουν οι μαθητές ήταν:

«Πρέπει να βρίσκομαι στο σχολείο... λίγα λεπτά πριν από τις 9.30...».

Από τη στιγμή που βρίσκονταν στο σχολείο, τούς επιβαλόταν στρατιωτική πειθαρχία:

«Ο Διευθυντής θα ξαναχτυπάει το καμπανάκι - και τότε, με μια κίνηση του χεριού του, όλοι οι μαθητές θα σηκώνονται αμέσως· - με μια δεύτερη κίνηση, θα κάνουν κλίση επί δεξιά· - με μια τρίτη, θα πηγαίνουν αργά και σιωπηλά στη θέση που τους έχει οριστεί για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα, - έπειτα θα πει τη λέξη Αρχίστε...»[93].

Σ' αυτή την επίθεση, που εξαπολύθηκε από τόσες διαφορετικές κατευθύνσεις ενάντια στις παλιές συνήθειες που είχε ο λαός στη δουλειά του, προβλήθηκε, όπως είναι φυσικό, σοβαρή αντίσταση[94]. Αλλά, στο επόμενο στάδιο, στον βαθμό που επιβαλόταν η πειθαρχία του χρόνου, οι εργαζόμενοι άρχισαν ν' αγωνίζονται, όχι εναντίον του χρόνου, αλλά για τον περιορισμό του χρόνου δουλειάς. Τα γεγονότα που στηρίζουν αυτή την υπόθεση δεν εί-

91. W. Turner, Sunday Schools Recommended (1786).

92. Rules for the Methodist School of Industry at Rocklington, for the Instruction of poor Girls in Reading, Sewing, Knitting and Marking (1819).

93. Rules for the Government, Superintendence and Teaching of the Wesleyan Methodist Sunday Schools (1833), H. Silver, The Concept of Popular Education (1965), D. Owen, English Philanthropy 1660-1960 (1965).

94. Η καλύτερη έκθεση του προβλήματος από την σκοπιά των αφεντικών υπάρχει στο: S. Pollard, The Genesis of Modern Management (1965).

ναι απόλυτα σαφή. Πάντως, αναφορικά με τις πιό οργανωμένες επαγγελματικές ενώσεις, ιδιαίτερα στο Λονδίνο, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι, όσο ισχυροποιούνταν οι ενώσεις αυτές, τόσο μειώνονταν σταδιακά και οι ώρες της δουλειάς κατά την διάρκεια του 18ου αιώνα. Ο Λίπσον αναφέρει το παράδειγμα των ραφτάδων του Λονδίνου που το ωράριό τους μειώθηκε το 1721 και πάλι το 1768: και στις δυο περιπτώσεις, περικόπηκαν και τα διαλείμματα στη μέση της δουλειάς για φαΐ και για ποτό - κι έτσι η εργάσιμη μέρα έγινε περισσότερο συνεχής[95]. Έχουμε λόγους να υποθέσουμε ότι περί τα τέλη του 18ου αιώνα, ορισμένα προνομιούχα επαγγέλματα είχαν κατακτήσει την εργάσιμη μέρα των 10 ωρών.

Μια τέτοια κατάσταση μπορούσε να διατηρηθεί μόνο σε ορισμένους επαγγελματικούς κλάδους και σε μια συγκυρία όπου η αγορά εργασίας ήταν ευνοϊκή για τους εργάτες. Ένα φυλλάδιο του 1827, που αναφέρεται στο «Αγγλικό Σύστημα, το οποίο σημαίνει δουλειά από τις 6 το πρωί μέχρι τις 6 το βράδυ»[96], μπορεί να χρησιμεύσει ως η καλύτερη απόδειξη για το ότι οι διεκδικήσεις σε θέματα ωραρίου γενικεύονταν έξω από το Λονδίνο στις τάξεις των μηχανικών και των τεχνιτών κατά την δεκαετία του 1820. Στις λιγότερο «εξευγενισμένες» απασχολήσεις και στις βιομηχανίες που έδιναν δουλειά στο σπίτι, οι ώρες εργασίας (σε περιόδους που είχε δουλειά), απ' ό,τι φαίνεται, διαρκώς αυξάνονταν.

Σ' αυτές ακριβώς τις βιομηχανίες - τα κλωστήρια και τα μηχανουργεία - επιβλήθηκε η καινούρια πειθαρχία του χρόνου με την μεγαλύτερη αυστηρότητα και σ' αυτές έγιναν οι πιό σκληρές συγκρούσεις για τα ωράρια. Πρώτα πρώτα, αρκετά από τα πιό μαχητικά αφεντικά προσπάθησαν ν' απαγορέψουν στους εργάτες να ξέρουν την ώρα. «Δούλευα στο εργοστάσιο του κυρίου Μπρεντ», είπε ένας μάρτυρας:

95. E. Lipson, The Economic History of England (1956), J. L. Ferri, Londres et les Anglais (1802), G. Langenfelt, The Historic Origin of the Eight Hours Day (1954).

96. A Letter on the Present State of the Labouring Classes in America.

«Εκεί, κατά την διάρκεια του καλοκαιριού, δουλεύαμε όσο ήτανε μέρα, και μου είναι αδύνατο να πω τι ώρα σταματούσαμε. Κανένας δεν είχε ρολόι, εκτός από το αφεντικό και τον γιό του, κι έτσι δεν ξέραμε την ώρα. Ήταν ένας που είχε ρολόι... του το πήρανε και το δώσανε για φύλαξη στο αφεντικό, επειδή είχε πει στους άλλους τι ώρα ήταν...»[97].

Ένας μάρτυρας από το Νούντη λέει κάτι ανάλογο:

«... στην πραγματικότητα, δεν υπήρχαν τακτές ώρες: τα αφεντικά και οι διευθυντές μας κάνανε ό,τι θέλανε. Τα ρολόγια του εργοστασίου πήγαιναν συχνά μπροστά το πρωί και πίσω το βράδυ και, αντί να είναι όργανα για την μέτρηση του χρόνου, κάλυπταν την ανεντιμότητα και την καταπίεση. Ενώ οι εργάτες το ξέρανε, ούτε ένας δεν τολμούσε να διαμαρτυρηθεί, κι εκείνη την εποχή ένας εργάτης δεν τολμούσε να φορέσει ρολόι, γιατί δεν ήταν σπάνιο εκείνος που έδειχνε ότι ήξερε από χρονομέτρηση να απολύεται αμέσως»[98].

Φτηνά τεχνάσματα χρησιμοποιούνταν για να επιβραχύνουν την ώρα του πρωινού διαλείμματος και για να επιμηκύνουν την εργάσιμη μέρα. «Όλοι οι εργοστασιάρχες θέλουν να κάνουν τους κυρίους», κατέθεσε ένας μάρτυρας στην Επιτροπή Σάντλερ:

«Αλλά, ταυτόχρονα, θέλουν ν' αρπάξουν ό,τι μπορούν, κι έτσι το καμπανάκι χτυπούσε με μισού λεπτού καθυστέρηση για το σταμάτημα της δουλειάς, ενώ για το ξαναρχίνισμά της δυο λεπτά νωρίτερα... Στο ρολόι που είχαμε εκεί, ο λεπτοδείκτης είχε ένα βαρίδι, έτσι που όταν ξέφευγε το κέντρο βάρους του, έπεφτε μεμιάς κατά 3 λεπτά, πράγμα που περιόριζε το διάλειμμα από 30 σε 27 λεπτά»[99].

Μια αφίσα, που κυκλοφόρησε σε μιαν απεργία στο Τόντμορτεν, την ίδια πάνω κάτω εποχή, έλεγε πιό ωμά το ίδιο πράγμα: «αν αυτός ο αισχρός μηχανικός του Ρόμπερτσαου δεν καταλάβει ότι καλά θα κάνει να ασχολείται με τα δικά του κι όχι με τα δικά μας, θα τον ρωτήσουμε πότε ήπιε την τελευταία του μπύρα και μας κράτησε 10 λεπτά παραπάνω στη δουλειά»[100].

97. Alfred (S. Kydd), History of the Factory Movement... (1857), P. Mantoux, The Industrial Revolution in the 18th Century (1948).

98. Anon., Chapters in the Life of a Dundee Factory Boy (1887).

99. P. P., 1831-32. Βλέπε και το παράδειγμα που αναφέρει ο Μαντού, ο.π., για την Επιτροπή Ερεύνης για τις συνθήκες που επικρατούν στα εργοστάσια (1833).

100. Αφίσα που βρίσκεται στην κατοχή μου.

Οι εργάτες των εργοστασίων της πρώτης γενιάς έμαθαν από τα αφεντικά τους την σημασία του χρόνου. Οι εργάτες της δεύτερης, οργάνωναν επιτροπές με σκοπό την μείωση του χρόνου της δουλειάς και έκαναν κινητοποιήσεις υπέρ του 10ώρου. Η τρίτη γενιά απεργούσε για τις υπερωρίες ή για τις ωριαίες απολαυές. Είχε δεχτεί την λογική των αφεντικών κι είχε μάθει να την χρησιμοποιεί προς όφελός της. Είχε μάθει πολύ καλά το μάθημα ότι «ο χρόνος είναι χρήμα»[101].

VI

Μέχρι εδώ, έχουμε δει ορισμένα μέτρα που χρησιμοποιήθηκαν για να επιβληθεί αυτή η πειθαρχία. Τί να πούμε, όμως, για τον τρόπο με τον οποίο εσωτερικεύτηκε; Σε ποιό βαθμό επιβλήθηκε, και σε ποιό βαθμό έγινε αδιαμαρτύρητα δεκτή; Ίσως να πρέπει να εξετάσουμε για άλλη μια φορά το πρόβλημα από την άλλη μεριά και να το τοποθετήσουμε πάλι μέσα στην εξέλιξη της πουριτανικής ηθικής. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει κάτι το ριζικά καινούριο στην εξύμνηση της φιλοπονίας ή στην ηθικιστική κριτική της απραξίας. Όταν αυτοί οι ηθικολόγοι, που είχαν δεχτεί με τη θέλησή τους να υποβληθούν σ' αυτή την καινούρια πειθαρχία, την πρότειναν και στις εργαζόμενες τάξεις, έδειχναν μια καινούρια επιμονή και είχαν πιό άκαμπτο τόνο. Πολύ πριν ο τεχνίτης βρει τα χρήματα για να αγοράσει ρολόι χεριού, ο Μπάξτερ κι οι όμοιοί του πρόσφεραν στον καθένα ένα εσωτερικό ηθικό ρολόι[102]. Έτσι, ο Μπάξτερ, στον *Οδηγό του Χριστιανού*, κάνει πολλές παραλλαγές πάνω στο βασικό θέμα της Εξαγοράς του Χρόνου: «να χρησιμοποιείς το κάθε λεπτό σαν να είναι το πιό ακριβό πράγμα που υπάρχει, και

101. Για μια μελέτη του επομένου σταδίου, για το τί έγινε αφού οι εργάτες έμαθαν τους «κανόνες του παιχνιδιού», βλέπε E. J. Hobsbawm, Labouring Men (1964).

102. Ο Τζον Πρέστον χρησιμοποίησε την εικόνα του ρολογιού στα 1628: «Μέσα σ' αυτό τον περίεργο ωρολογιακό μηχανισμό που είναι η θρησκεία, κάθε σφήνα ή βίδα που λείπει αποδιοργανώνει το σύνολο» (1630). Βλέπε και P. Μπάξτερ: «Ένας φρόνιμος και έξυπνος χριστιανός θα πρέπει να τακτοποιεί τις δουλειές του με τέτοια τάξη, ώστε κάθε μιά να έχει την καθορισμένη θέση της και

να το ξοδεύεις όπως απαιτεί το ηθικό χρέος». Ο χρόνος απεικονίζεται καθαρά σαν χρήμα, γιατί ο Μπάξτερ φαίνεται να έχει στο μυαλό του ένα κοινό εμπόρων κι εμπορευομένων:

«Θυμήσου πόσο επικερδές είναι να παίρνεις πίσω τον χαμένο χρόνο... είτε ως εμπόρευμα είτε ως ο,τιδήποτε άλλο. Στην γεωργία, ή σε οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα, συνηθίζουν να λένε ότι ο άνθρωπος πλούτισε γιατί εκμεταλλεύτηκε σωστά τον χρόνο του»[103].

Ο Όλιβερ Χέηγουντ, στον *Σύμβουλο των Νέων* (1694), απευθύνεται στο ίδιο κοινό:

«Να παρακολουθείς το χρηματιστήριο του χρόνου, να εποπτεύεις τις αγορές σου· υπάρχουν εποχές ευνοϊκές, που κατά τη διάρκειά τους θα ρυθμίσεις εύκολα και ευνοϊκά τις αγορές σου· υπάρχουν κατάλληλες στιγμές που, αν ξέρεις να τις εκμεταλλευτείς, θα σου δώσουν την δυνατότητα να προκόψεις. Οι εποχές για να κάνεις ή για να πάρεις το καλό δεν διαρκούν αιώνια· το παζάρι δεν κρατάει όλη την χρονιά...»[104].

Αυτή η ηθική ρητορική επεκτείνεται γρήγορα ανάμεσα σε δυο πόλους. Από τη μια μεριά, ήταν η υπενθύμιση της βραχύτητας της επίγειας ζωής και η βεβαιότητα για την Έσχατη Κρίση. Αυτό έχουμε στο βιβλίο του Χέηγουντ, *Τί πρέπει να κάνεις για να πας στον Παράδεισο* (1690):

«Ο χρόνος δεν διαρκεί, κυλάει αδυσώπητα· αλλά το αιώνιο εξαρτάται απ' αυτόν. Γιατί σ' αυτόν εδώ τον κόσμο κερδίζουμε ή χάνουμε την αιώνια ευτυχία. Όλο το βάρος της αιωνιότητας συμπυκνώνεται στο εύθραυστο και φθαρτό νήμα της ζωής... Αυτή είναι η Εργάσιμη Μέρα μας. Εκεί θα κάνουμε τις αγορές μας... Κύριοι, τώρα κοιμάστε, αλλά θα ξυπνήσετε στην κόλαση, απ' όπου δεν υπάρχει λυτρωμός».

Το ίδιο και στο ακόλουθο κείμενο από τον *Σύμβουλο των Νέων:* ο χρόνος «είναι τρομερά πολύτιμο εμπόρευμα για να τον υποτιμάμε... είναι η χρυσή αλυσίδα από την οποία κρέμεται η βαριά αιωνιότητα· το χάσιμο του χρόνου είναι ανυπόφορο, γιατί

το σύνολο να μοιάζει μ' ένα ρολόι ή μ' έναν οποιονδήποτε άλλο μηχανισμό, όπου όλα πρέπει να δουλεύουν καλά και να βρίσκονται στη θέση τους». A Christian Directory (1673).

103. Στο ίδιο.

104. The Whole Works of the Rev. Oliver Heywood (1826).

είναι αμετάκλητο»[105]. Ή ακόμη, στον *Οδηγό* του Μπάξτερ:

«Πού έχουν, όμως, το μυαλό τους αυτοί οι άνθρωποι, και από τί μέταλλο είναι φτιαγμένη η σκληρή καρδιά τους, ώστε να μπορούν να παίζουν και να χαραμίζουν αυτό τον Χρόνο, αυτό τον τόσο σύντομο χρόνο, αυτό τον αναντικατάστατο χρόνο που τους δόθηκε για να εξασφαλίσουν την αιώνια σωτηρία της ψυχής τους;»[106].

Από την άλλη μεριά, έχουμε τις πιό ωμές και πιό εγκόσμιες παραινέσεις για την καλή διαχείριση του χρόνου. Όπως την ακόλουθη συμβουλή του Μπάξτερ στο *Οικογενειακό Βιβλίο του Φτωχού:* «ο χρόνος του ύπνου σου να περιορίζεται στο όριο που απαιτεί η υγεία σου· γιατί ο πολύτιμος χρόνος δεν πρέπει να χάνεται σε άχρηση τεμπελιά»· «να ντύνεσαι γρήγορα»· «να κάνεις τις δουλειές σου όσο πιό γρήγορα μπορείς»[107]. Και οι δυο αυτές παραδόσεις έφτασαν στον Τζων Γουέσλεϋ μέσα από τη *Σοβαρή Φωνή του Καθήκοντος* του Λω. Ακόμη και το όνομα «Μεθοδιστές» ρίχνει το βάρος σ' αυτή την διαχείριση του χρόνου. Στον Γουέσλεϋ, βρίσκουμε αυτά τα δυο άκρα: από τη μια, ερεθισμός του νεύρου της ηθικής, και από την άλλη, μονότονη κι ανιαρή ηθικολογία. Το πρώτο (και όχι ο τρόμος για τις φωτιές της κόλασης) ήταν αυτό που έδινε μερικές φορές στα κηρύγματά του έναν τόνο υστερίας και προκαλούσε στους πιστούς ξαφνικές κρίσεις συνείδησης. Χρησιμοποιούσε κι αυτός την εικόνα του χρόνου ως χρήματος, αλλά εδώ δεν έχουμε τόσο καθαρά τον χρόνο του εμπορευόμενου ή του εμπόρου:

«Φρόντισε να βαδίζεις με προσοχή, λέει ο Απόστολος... και να ξαναπαίρνεις πίσω τον χαμένο χρόνο· να εξοικονομείς όσο χρόνο μπορείς για τους ανώτερους σκοπούς· να εξαγοράζεις την κάθε φευγαλέα στιγμή από τα χέρια της αμαρτίας και του Σατανά, από τα χέρια της τεμπελιάς, της άνεσης, της ηδονής και των εγκοσμίων απολαύσεων...».

Ο Γουέσλεϋ, που δεν φρόντιζε ποτέ τον εαυτό του και που, μέχρι τα 80 του, σηκωνόταν κάθε πρωί στις 4 (επέβαλε και στους μαθητές της Σχολής του Κίνγκσγουντ να κάνουν το ίδιο),

105. Στο ίδιο.
106. Baxter, o.c.
107. R. Baxter, The Poor Man's Family Book (1697).

έγραφε σ' ένα μικρό σύγγραμμα την διδασκαλία του πάνω *Στο Καθήκον μας να ξυπνάμε νωρίς και στα Πλεονεκτήματα που έχει αυτό. «Ταριχευμένη σαν μούμια* τόσες ώρες ανάμεσα στα χλιαρά σεντόνια, η σάρκα λες και σιγοβράζει, γίνεται νωθρή και πλαδαρή. Και τα νεύρα, χάνουν όλη τους την ελαστικότητα». Αυτό μας θυμίζει τη φωνή του Τεμπέλη του Ισαάκ Γουάτς. Κάθε φορά που ο Γουάτς κοίταζε την φύση, «την μικρή πολυάσχολη μέλισσα», ή τον ήλιο που ανέτειλε «την καθορισμένη ώρα», διάβαζε σ' αυτά το μάθημα που απευθυνόταν στον άνθρωπο μετά το Διώξιμο από τον Παράδεισο[108]. Παράλληλα με τους Μεθοδιστές, το μοτίβο το έπιαναν και οι Ευαγγελικοί. Η Άννα Μορ το απαθανάτισε με τους παρακάτω εξαίσιους στίχους για το «Πρωινό ξύπνημα»:

«Ω σιωπηλέ φονιά, Τεμπελιά, μην κρατάς πια
φυλακισμένο το πνεύμα μου·
Μη μ' αφήνεις να χάσω άλλη μιαν ώρα κοντά σου,
Συ, Αφέντη, Ύπνε»[109].

Σ' ένα φυλλάδιό της, *Οι δυο Εύποροι Κτηματίες,* φτάνει να βάλει την εικόνα του χρόνου ως χρήματος και μέσα στην αγορά εργασίας:

«Όταν, το Σαββατόβραδο, μαζεύω τους εργάτες μου για να τους πληρώσω, η σκηνή αυτή μου φέρνει στο μυαλό τη μέρα της μεγάλης και γενικής Κρίσεως, τη μέρα που εγώ, εσύ και όλοι μας, θα κληθούμε να κάνουμε τον μεγάλο και τρομερό απολογισμό... Όταν βλέπω έναν απ' τους ανθρώπους μου να μην έχει καταφέρει να κερδίσει τους μισθούς που πρέπει, γιατί χασομέρησε στο παζάρι, ή κάποιον άλλο που έχασε μια μέρα απ' το μεθύσι... δεν μπορώ να μην πω ότι ήρθε η Νύχτα· ήρθε το Σαββατόβραδο. Καμιά μεταμέλεια και καμιά προσπάθεια αυτών των φτωχών ανθρώπων δεν μπορεί πια να αντισταθμίσει μια κακή βδομάδα δουλειάς. Αυτή η βδομάδα έχει περάσει στην αιωνιότητα»[110].

Ωστόσο, πολύ νωρίτερα από την εποχή της Άννα Μορ, το

108. Poetical Works of Isaac Watts (1802). Το μοτίβο δεν είναι, βέβαια, καινούριο. Ο Βοσκός του Σόσερ έλεγε: «Ο μακρύς και μαλθακός ύπνος θρέφει την λαγνεία».

109. H. More, Works (1830).

110. Στο ίδιο.

μοτίβο της διαχείρισης του χρόνου με ζήλο, έπαψε να χαρακτηρίζει μόνο τις πουριτανικές, γουεσλεϋανές κι ευαγγελικές παραδόσεις. Ο Βενιαμίν Φραγκλίνος, που κατά την διάρκεια της ζωής του είχε δείξει μεγάλο ενδιαφέρον για την τεχνική της ωρολογοποιίας και που συγκατέλεγε στους σπουδαιότερους φίλους του τον Τζων Γουάιτχαρστ του Ντέρμπυ, τον εφευρέτη του ρολογιού «χαφιέ», έδωσε την πιό σαφή εγκόσμια έκφραση σ' αυτό το μοτίβο:

«Αφού μέτρο της ζωής μας είναι ο Χρόνος, και αφού τα νομίσματα της ημέρας είναι οι ώρες, οι φιλόπονοι ξέρουν πώς να χρησιμοποιούν την κάθε ώρα προς όφελός τους στα επαγγέλματά τους. Κι αυτός που σπαταλάει τις ώρες του, σπαταλάει, στην πραγματικότητα, και το χρήμα του. Θυμάμαι συχνά μιαν αξιόλογη γυναίκα, που είχε πλήρη συναίσθηση της έμφυτης αξίας του *Χρόνου*. Ο άντρας της ήταν υφαντής, εξαιρετικός τεχνίτης, αλλά δεν καταλάβαινε ποτέ πώς κυλούσαν τα λεπτά. Μάταια εκείνη προσπαθούσε να του μάθει ότι *ο χρόνος είναι χρήμα*. Εκείνος δεν είχε μυαλό για να την καταλάβει, κι αυτό ήταν η καταστροφή του. Όταν ήτανε στην ταβέρνα με τους φίλους της απραξίας του, αν κάποιος παρατηρούσε ότι ήταν 11 η ώρα, εκείνος έλεγε «Τι μας μέλλει». Αν η γυναίκα του έστελνε τον παραγιό να του πει ότι ήταν 12 το μεσημέρι, έλεγε «Πες της να μην ανησυχεί, δεν είναι ακόμα αργά», κι όταν ήτανε 1, έλεγε «Πες της ότι τώρα πια δεν μπορεί να γίνει τίποτα, δεν είναι πια νωρίς»[111].

Έχω τη γνώμη ότι αυτή η ανάμνηση του έχει μείνει κατευθείαν από το Λονδίνο, όπου ο Φραγκλίνος δούλεψε τυπογράφος κατά την δεκαετία του 1720 - μα όπου, όπως μας καθησυχάζει στην *Αυτοβιογραφία* του, δεν ακολούθησε ποτέ τους συντρόφους του στον γιορτασμό της Αγίας Δευτέρας. Και μπορούμε, βάσιμα, να υποθέσουμε ότι ο ιδεολόγος, που χρησιμοποίησε ο Μαξ Βέμπερ στο βασικό του έργο για να απεικονίσει ανάγλυφα την καπιταλιστική ηθική[112], μας έχει έρθει όχι από τον Παλιό, αλλά από τον Νέο Κόσμο - τον κόσμο που έμελλε να επινοήσει το αυτόματο χρονόμετρο, που θα άνοιγε τον δρόμο στην ανάλυση

111. The Papers of Benjamin Franklin (1961).

112. Μ. Βέμπερ, Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού, εκδ. Κάλβος.

του χρόνου και των κινήσεων, και που θα έφτανε στο ζενίθ με τον Χένρυ Φορντ[113].

VII

Με όλα αυτά τα μέσα - με τον καταμερισμό της εργασίας, την επίβλεψη, τα πρόστιμα, τα κουδουνίσματα και τα ρολόγια, τα υλικά κίνητρα, τον άμβωνα και το σχολείο, την κατάργηση των παζαριών και των παιχνιδιών - διαμόρφωσαν τις καινούριες συνθήκες της εργασίας και επέβαλαν μια καινούρια πειθαρχία του χρόνου. Βέβαια, θα χρειαζόταν γι' αυτό πολλές γενιές (όπως στα κεραμοποιεία), και έχουμε αμφιβολίες αν το πέτυχαν ποτέ ολοκληρωτικά: οι ακανόνιστοι ρυθμοί δουλειάς εξακολουθούν να υπάρχουν (και να αναγνωρίζονται κιόλας θεσμικά) μέχρι και στον αιώνα μας, ιδιαίτερα στο Λονδίνο και στα μεγάλα λιμάνια[114].

Καθ' όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα, εξακολούθησαν να προπαγανδίζουν την υγιή οικονομία του χρόνου στις εργαζόμενες τάξεις, ενώ η ρητορική γινόταν πιό αυστηρή, οι επικλήσεις της αιωνιότητας πιό τετριμμένες και οι κατηχήσεις πιό μοχθηρές και πιό κοινότοπες. Μας πνίγουν οι σωροί αυτής της φιλολογίας, που προσπαθούσε να πείσει τον πολύ κόσμο κατά τις αρχές των Βικτωριανών χρόνων. Πάντως, την θέση της αιωνιότητας την έχουν πάρει οι ατέλειωτες διηγήσεις των ετοιμοθάνατων πιστών (ή οι ιστορίες των αμαρτωλών που είδαν ξαφνικά «το φως

113. Ο Φορντ άρχισε την καριέρα του από επιδιορθωτής ρολογιών· μιας και υπήρχε διαφορά ανάμεσα στην τοπική ώρα και στην μέση ώρα των σιδηροδρόμων, κατασκεύασε ένα ρολόι με δυο πλάκες που έδειχναν η καθεμιά την αντίστοιχη ώρα. Μια αρχή που προμηνούσε το μέλλον του. (H. Ford, *My life...*).

114. Αυτό δείχνει μια πλούσια βιβλιογραφία για την εργασία στα λιμάνια του 19ου αιώνα. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, αυτός που δουλεύει πού και πού στο λιμάνι έχει πάψει να είναι «θύμα» της αγοράς εργασίας (όπως τον θεωρούσε ο Μέηχιου) και τον χαρακτηρίζει η προτίμηση για ψηλό μεροκάματο παρά για μόνιμη δουλειά. Σ' αυτό το κείμενο δεν έχω εξετάσει τα καινούρια ωράρια που επέβαλε η βιομηχανική κοινωνία - κυρίως τις νυχτερινές βάρδιες στα ορυχεία, στα τρένα κλπ. Βλέπε: K. J. W. Alexander, Trans, Inst. of Engineers and Shipbuilders in Scotland (1964), T. Wright, The Great Unwashed (1968), M. A. Pollock, Working Days (1926), T. Nairn, New Left Review, No 34 (1965).

το αληθινό»), ενώ οι κατηχήσεις έγιναν μπιλιετάκια τύπου Μάιλς, που διηγούνται πώς άνθρωποι ταπεινοί, με το να ξυπνάνε νωρίς και με το να δείχνουν επιμέλεια, πέτυχαν στη ζωή. Οι τάξεις, που είχαν ελεύθερο χρόνο, άρχισαν να ανακαλύπτουν το «πρόβλημα» (για το οποίο γίνεται τόσος λόγος σήμερα) που αποτελεί η σχόλη των μαζών. Ένας ανήσυχος ηθικολόγος ανακαλύπτει ότι, μετά την δουλειά τους, πολλοί χειρωνακτικά εργαζόμενοι ξαναβρίσκονται

«με πολλές ώρες που, πρακτικά, μπορούν να τις διαθέσουν όπως θέλουν. Και πώς χρησιμοποιούν τον πολύτιμο τούτο χρόνο, αυτοί που το πνεύμα τους είναι άξεστο; Τους βλέπουμε απλώς να σκοτώνουν την ώρα τους. Για μια ώρα, ή για κάμποσες ώρες απανωτά, κάθονται σ' ένα παγκάκι ή ξαπλώνουν σε μια πλαγιά ή σ' ένα λόφο, εγκαταλειμμένοι στο πιό τέλειο κενό του πνεύματος, στην πιό πλήρη χαύνωση, ή μαζεύονται σε ομάδες στα πεζοδρόμια, έτοιμοι να βρούνε σ' ο,τιδήποτε περνάει αφορμή για πρόστυχα πειράγματα, και εκδηλώνοντας την θρασύτητα ή την χυδαιότητά τους στους περαστικούς»[115].

Οπωσδήποτε, αυτά τα θεωρούσαν χειρότερα από την λοταρία: γιατί έβλεπαν την μη-παραγωγικότητα να συνδυάζεται με την αυθάδεια. Σε μιαν ώριμη καπιταλιστική κοινωνία, το σύνολο του χρόνου πρέπει να καταναλώνεται, να γίνεται εμπόρευμα *και να δίνει κέρδος*· έτσι, το να αρκούνται οι εργάτες «να περνούν την ώρα τους», εμφανίζεται ως πρόκληση.

Πόσο, όμως, έχει πιάσει αυτή η προπαγάνδα; Πόσο μπορούμε να μιλήσουμε για μια ριζική αναδιάρθρωση της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου και των συνηθειών της δουλειάς του; Έχω εκθέσει αλλού μερικούς λόγους που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι αυτή η πειθαρχία έχει πράγματι εσωτερικευτεί, και ότι μπορούμε να δούμε στις σχέσεις των Μεθοδιστών των αρχών του 19ου αιώνα μιαν εικόνα της ψυχολογικής κρίσης που έφερνε κάτι τέτοιο[116]. Όπως ακριβώς η καινούρια συνείδηση του χρόνου από τους εμπόρους και τους μικροευγενείς της Αναγέννησης φαινόταν να βρίσκει την οξύτερή της έκφραση στον πεπερασμένο χαρακτήρα της ζωής, έτσι νομίζουμε ότι η επέκταση αυ-

115. J. Foster, An Essay on the Evils of Popular Ignorance (1821).
116. Τόμσον, στο ίδιο.

τής της συνείδησης στις εργαζόμενες τάξεις τον καιρό της βιομηχανικής Επανάστασης (που συνδέεται με την ανασφάλεια και τον υψηλό δείκτη θνησιμότητας της περιόδου εκείνης) μας βοηθάει να καταλάβουμε την παθιασμένη επιμονή με την οποία τα κηρύγματα και τα φυλλάδια που απευθύνονταν στην εργατική τάξη περιστρέφονταν γύρω από το θάνατο. Ή (από μια θετική σκοπιά) μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, όσο προχωρούσε η Βιομηχανική Επανάσταση, τα μισθολογικά κίνητρα και η αύξηση της ανάγκης για κατανάλωση - που είναι οι χειροπιαστές ανταμοιβές της παραγωγικής κατανάλωσης του χρόνου και εκφράζουν την καινούρια στάση της «προνοητικότητας»[117] - μπαίνουν με ολοκάθαρο τρόπο στο παιχνίδι. Κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840, ήταν κοινή η παρατήρηση ότι ο άγγλος εργοστασιακός εργάτης διακρινόταν από τον ιρλανδό όχι γιατί ήταν πιό ικανός να κάνει πιό βαριές δουλειές, αλλά γιατί η δουλειά του είχε μια κανονικότητα, γιατί ξόδευε μεθοδικά την ενεργητικότητά του και γιατί ίσως καταπίεζε, όχι τις ηδονές, αλλά την ικανότητά του να αφαιρεθεί με τον αυθόρμητο τρόπο που τον χαρακτήριζε άλλοτε.

Δεν υπάρχει κανένας τρόπος για να μετρήσουμε ποσοτικά την συνείδηση του χρόνου ενός, ή ενός εκατομμυρίου εργαζομένων. Μπορούμε, όμως, να επαληθεύσουμε μερικά πράγματα κάνοντας συγκρίσεις.Γιατί αυτά, που λέγανε οι εμπορικράτες ηθικολόγοι για την επιμονή των φτωχών της Αγγλίας του 18ου αιώνα να μην αντιδρούν «σωστά» στα ερεθίσματα και στην πειθαρχία, τα επαναλαμβάνουν συχνά οι παρατηρητές και οι θεωρητικοί υποστηρικτές της οικονομικής ανάπτυξης, όταν μιλάνε σήμερα για τους λαούς των αναπτυσσόμενων χωρών. Έτσι, κατά τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας, θεωρούσαν τους μεξικάνους πεόν «ανθρώπους αδιάφορους, κάτι σαν μεγάλα παιδιά». Ο μεξικάνος ανθρακωρύχος συνήθιζε να γυρίζει στο χωριό του για τη σπορά και για το θερισμό:

«Η έλλειψη πρωτοβουλίας, η ανικανότητά του να κάνει οικονομία,

117. Βλέπε μιαν ανάλυση της «προνοητικής» συμπεριφοράς και της επίδρασής της στην οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά στον Μπουρντιέ, ο.π.

οι απουσίες που οφείλονταν στον υπερβολικά μεγάλο αριθμό των γιορτών, η επιθυμία του να δουλεύει μόνο 3 με 4 μέρες τη βδομάδα αν αυτό αρκούσε για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, η άσβεστη δίψα του για το οινόπνευμα - όλα αυτά, ήταν στοιχεία που αποδείκνυαν τη φυσική του κατωτερότητα».

Δεν αντιδρούσε όπως έπρεπε στα άμεσα ερεθίσματα, όπως το μεγάλο μεροκάματο, και (όπως ακριβώς οι εργάτες των ορυχείων κάρβουνου ή κασσίτερου στην Αγγλία του 18ου αιώνα), προτιμούσε τα συστήματα της εργολαβίας και της υπεργολαβίας:

«Αν του δώσεις μια εργολαβία και την διαβεβαίωση ότι θα παίρνει το τάδε ποσό για κάθε τόννο που θα βγάζει, κι ότι ο χρόνος που θα κάνει γι' αυτό δεν έχει σημασία, καθώς και το ότι θα μπορεί να κάθεται και να σκέφτεται περί της ζωής όποτε θέλει, θα εργαστεί με αξιοζήλευτη ενεργητικότητα»[118].

Στις γενικές παρατηρήσεις του σε μιαν άλλη μελέτη για τις συνθήκες ζωής των εργατών στο Μεξικό, ο Γουίλμπερτ Μουρ παρατηρεί ότι «στις μη-βιομηχανικές κοινωνίες, εργάζονται σχεδόν πάντα με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει, και θα ήταν ίσως καλύτερο, στις ζώνες που η βιομηχανική ανάπτυξη είναι πρόσφατη, να συνδέονται οι αμοιβές με το συγκεκριμένο έργο και όχι απευθείας με τον χρόνο»[119].

Το πρόβλημα εμφανίζεται με πολλές διαφορετικές μορφές στα δημοσιεύματα που αναφέρονται στην «εκβιομηχάνιση». Για τον τεχνοκράτη υπέρμαχο της οικονομικής ανάπτυξης, μπορεί να πάρει τη μορφή της κοπάνας - ποιά στάση πρέπει να κρατήσει η εταιρεία απέναντι στον αμετανόητο εργάτη των φυτειών του Καμερούν που λέει:

«πώς είναι δυνατόν ένας άνθρωπος να δουλεύει έτσι, καθημερινά, χωρίς ποτέ να λείπει; Δεν θα πεθάνει;»[120].

«Όλες οι κοινωνικές συνήθειες της αφρικανικής ζωής κάνουν ώστε μια σημαντική και διαρκής προσπάθεια για μια δεδομένη περίοδο της εργάσιμης ημέρας να γίνεται πολύ λιγότερο ανεκτή απ' όσο στην

118. M. D. Berstein, The Mexican Mining Industry (1964), M. Mead, o.c.

119. W. E. Moore, Industrialization and Labour (1951).

120. F. A. Wells – W. A. Warmington, Studies in Industrialization: Nigeria and the Cameroons (1962).

Ευρώπη, τόσο από σωματική όσο και από ψυχολογική σκοπιά»[121].

«Στην Μέση Ανατολή ή στην Λατινική Αμερική, τα ωράρια είναι αρκετά χαλαρά, αν τα κρίνουμε με τα ευρωπαϊκά κριτήρια. Μόνο σταδιακά συνηθίζουν οι άνθρωποι, που δουλεύουν καιρό στα εργοστάσια, στα ωράρια, στις παρουσίες και στους τακτικούς ρυθμούς. Συχνά είναι αδύνατος ο σχεδιασμός των μεταφορών ή της παράδοσης των υλικών»[122].

Το πρόβλημα μπορεί να φαίνεται ότι είναι η ανάγκη να προσαρμοστούν οι εποχιακοί ρυθμοί της υπαίθρου, με τα παζάρια και τις θρησκευτικές τελετές τους, στις απαιτήσεις της βιομηχανικής παραγωγής:

«Η εργάσιμη χρονιά στο εργοστάσιο πρέπει αναγκαστικά να εναρμονίζεται με τις απαιτήσεις των εργατών, και όχι να σχεδιάζεται με ιδανικό τρόπο συναρτήσει της άριστης παραγωγής. Διάφορες προσπάθειες που έκαναν οι διευθυντές με σκοπό την τροποποίηση αυτής της δομής δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα. Στο εργοστάσιο επιβαλόταν πάντα μια οργάνωση του χρόνου παραδεκτή από τους Καντελάνο»[123].

Είτε μπορεί να φανεί, όπως κι έγινε τα πρώτα χρόνια στα κλωστήρια της Βομβάης, ότι θα ήταν αρκετό να καθηλωθεί ένα εργατικό δυναμικό, έστω κι αν χρειαζόταν γι' αυτό να διαιωνίζονται αναποτελεσματικές μέθοδοι παραγωγής - ελαστικά ωράρια, ακανόνιστες παύσεις και διακοπές για γεύματα, κλπ· το πιό συνηθισμένο πρόβλημα, όμως, στις χώρες όπου οι δεσμοί ανάμεσα στους καινούριους προλετάριους της βιομηχανίας και τις οικογένειές τους (καθώς ακόμη και η κατοχή ή η ελεύθερη νομή των γαιών) που έμειναν στα χωριά είναι πιό στενοί - και διατηρούνται επί πολύ περισσότερο χρόνο- απ' ό,τι στην Αγγλία, μπορεί να φαίνεται ότι είναι η πειθάρχηση ενός εργατικού δυναμικού,που μόνο μερικά και αποσπασματικά αισθάνεται ότι «εμπλέκεται» στον βιομηχανικό τρόπο ζωής[124].

121. Στο ίδιο.

122. E. J. Cohn, Social Aspects of Economic Developement (1964).

123. M. Nash, Annals of the American Academy (1956), M. Nash, Human Organization (1955), B. Salz, o.c.

124. W. E. Moore - A. S. Feldman, Labor Commitment and Social Change in Developing Areas (1960). Ενδιαφέρουσες μελέτες για την προσαρμογή των εργατών στα ωράρια αυτά και στις κοπάνες είναι: W. Elkan, An African Labour Force

Οι αποδείξεις είναι πολλές, και θα όφειλαν, απεναντίας, να μας υπενθυμίσουν μέχρι ποιού σημείου έχουμε συνηθίσει σε διαφορετικές πειθαρχίες. Οι κάθε λογής ολοκληρωμένες βιομηχανικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την οικονομία του χρόνου και από την καθαρή διάκριση ανάμεσα «στην δουλειά» και «την ζωή»[125]. Ας μας επιτραπεί, όμως, σ' αυτό το στάδιο της μελέτης μας, να ηθικολογήσουμε με τον τρόπο που συνηθιζόταν κατά τον 18ο αιώνα. Εδώ δεν εξετάζουμε το ζήτημα του «βιοτικού επιπέδου». Αν αυτό μπορεί να ικανοποιήσει τους θεωρητικούς της ανάπτυξης, εμείς θα φτάσουμε μέχρι το σημείο να δεχτούμε ότι πράγματι, η παλιά λαϊκή κουλτούρα ήταν, από πολλές απόψεις, τεμπέλικη, πνευματικά κενή, χωρίς ζωτικότητα, και άρα, απλούστατα, πάρα πολύ φτωχή. Χωρίς πειθαρχία του χρόνου, δεν θα μπορούσαμε να έχουμε την μόνιμη ενεργητικότητα του βιομηχανικού ανθρώπου· ο αναπτυσσόμενος κόσμος θα γνωρίσει κι αυτός μια μέρα τούτη την πειθαρχία είτε φτάσει σ' αυτό το στάδιο μέσα από τον Μεθοδισμό, είτε μέσα από τον Σταλινισμό είτε μέσα από τον Εθνικισμό.

Αυτό που πρέπει να πούμε, δεν είναι ότι ένας τρόπος ζωής είναι προτιμότερος από κάποιον άλλο, αλλά ότι είναι πεδίο μιας πιό βαθιάς σύγκρουσης. Ότι αυτό που δείχνει η ιστορία, δεν είναι απλώς μια απόλυτη και αναπόδραστη τεχνολογική αλλαγή, αλλά είναι και η εκμετάλλευση και η αντίσταση σ' αυτή την εκμετάλλευση. Και αυτό θα μας μάθει ότι οι αξίες μπορεί να χάνονται, μπορεί και να κερδίζονται. Ο γοργά αυξανόμενος όγκος της κοινωνιολογικής φιλολογίας, που έχει για θέμα την εκβιο-

(1956), F. H. Harbison – I. A. Ibrahim, Annals of the American Labour Force in India (1965). Το τελευταίο υποτιμά τα προβλήματα που παρουσιάζουν η πειθαρχία, οι εποχιακές αλλαγές δουλειάς, κλπ., στα υφαντουργεία της Βομβάης στα τέλη του 19ου αιώνα, κι έτσι σε πολλά σημεία τα γεγονότα που αναφέρει, αντιφάσκουν με τις θέσεις που υποστηρίζει. Βλέπε και C. A. Myers, Labour Problems in the Industrialization of India (1958), S. Mehta, Indian Economic Journal (1954), M. Morris, Comparative Studies in Society and History (1960). Ο τελευταίος ισοπεδώνει το παράδειγμα της Αγγλίας και του δίνει μια λαθεμένη ερμηνεία. Για μελέτες για ένα εργατικό δυναμικό που απασχολείται μόνο μερικά, βλέπε: G. V. Rimlinger, Jour. Econ. Hist. (1960), T. V. Von Lane, ibid. (1961).

125. G. Friedmann, Int. Soc. Science Jour. (1960).

μηχάνιση, μοιάζει μ' ένα τοπίο που το έχει αποφιλώσει μια δεκαετία ηθικής ξηρασίας· μπορεί να διασχίσουμε εκατομμύρια λέξεις, αχανείς ερήμους ανιστόρητων αφαιρέσεων πριν φτάσουμε στις λιγοστές οάσεις ανθρώπινης πραγματικότητας. Παραείναι πολλοί οι δυτικοί τεχνοκράτες υπέρμαχοι της ανάπτυξης που δείχνουν μια κάπως υπερβολική υπεροψία απέναντι στην αξία της ηθικής μεταρρύθμισης, που μετέφεραν οι ίδιοι στα πιό καθυστερημένα αδέρφια τους. «Η διαμόρφωση ενός εργατικού δυναμικού», μας πληροφορούν οι Κερ και Ζίγκελ,

«απορρέει από πάγιους κανονισμούς για τον χρόνο της εργασίας και της μη-εργασίας, για τον τρόπο και το ύψος της αμοιβής, για τον τρόπο με τον οποίο πάει κάποιος στη δουλειά ή την αφήνει, και για τον τρόπο με τον οποίο πάει από μια θέση σε μιαν άλλη. Απορρέει από κατάλληλους κανονισμούς, που εξασφαλίζουν τη διατήρηση μιας συνέχειας στην διαδικασία της παραγωγής. Τον περιορισμό στο ελάχιστο των ατομικών ή συλλογικών εξεγέρσεων, την αποδοχή απ' όλους ενός οράματος του κόσμου, κοινών ιδεολογικών προσανατολισμών και πεποιθήσεων...»[126].

Ο Γουίλμπερτ Μουρ έφτασε μέχρι να δώσει έναν κατάλογο «κυρίαρχων αξιών και κανονιστικών προσανατολισμών, υψηλού βαθμού εγκυρότητας, με στόχο την κοινωνική πρόοδο»! Η αλλαγή στη στάση και στις πεποιθήσεις είναι απαραίτητη, για να επιτευχθεί μια γρήγορη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

«Αμεροληψία, κρίση που στηρίζεται στα χαρίσματα και στην απόδοση, και όχι στην κοινωνική προέλευση ή σε οποιαδήποτε άλλη μη υπολογίσιμη ιδιότητα. Ιδιαίτερες σχέσεις με το περιβάλλον, μέσα στα όρια της αλληλεπίδρασης.

Ορθολογικότητα και ικανότητα επίλυσης προβλημάτων.

Ακρίβεια.

Αναγνώριση του περιορισμένου χαρακτήρα της ατομικότητας, αλλά αλληλεξάρτηση εγκαθιδρυμένη κατά τρόπο συστηματικό.

Πειθαρχία σεβασμός για τη νόμιμη εξουσία.

Σεβασμός της ιδιοκτησίας».

Πάντως ο Καθηγητής Μουρ μας βεβαιώνει: αυτές οι αξίες, κι αν ακόμα προσθέσουμε σ' αυτές «τις τάσεις για ολοκλήρωση

126. C. Kerr - A. Siegel, Industrial and Labor Relations Review (1955).

και κινητικότητα», δεν αποτελούν «έναν εξαντλητικό κατάλογο των ιδιοτήτων του σύγχρονου ανθρώπου...». Ο συνολικός άνθρωπος «θα αγαπά την οικογένειά του, θα λατρεύει τον Θεό του και θα εξωτερικεύει τα καλλιτεχνικά του χαρίσματα». Θα φροντίζει, όμως, η καθεμιά απ' αυτές τις άλλες τάσεις να κατέχει την «σωστή της θέση»[127].

Δεν υπάρχει τίποτα το εκπληκτικό στο γεγονός ότι το Ίδρυμα Φορντ εγκρίνει και χρηματοδοτεί αυτές τις «συνεισφορές σε θέματα ιδεολογίας» των Μπάξτερ του 20ού αιώνα. Λιγότερο εύκολα, όμως, μπορούμε να συγχωρήσουμε την παρουσία τους σε εκδόσεις της Ουνέσκο.

VIII

Οι λαοί των αναπτυσσόμενων χωρών πρέπει να αντιμετωπίσουν και να λύσουν αυτό το πρόβλημα. Ελπίζουμε ότι θα απορρίψουν τα έτοιμα και εξουσιαστικά πρότυπα, που βλέπουν τους εργαζόμενους αποκλειστικά ως αδρανές εργατικό δυναμικό. Ακόμα, με μιαν έννοια, αυτό το πρόβλημα ξανάγινε επίκαιρο και για τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. Γιατί τώρα έχουμε φτάσει σ' ένα σημείο όπου οι κοινωνιολόγοι σκοντάφτουν πάνω στο «πρόβλημα» της σχολής. Κι ένα κομμάτι απ' αυτό το πρόβλημα, είναι το ερώτημα: πώς έφτασε η σχόλη ν' αποτελεί πρόβλημα; Ο πουριτανισμός, συμβαδίζοντας με τον βιομηχανικό καπιταλισμό, ήταν αυτός που έμαθε στους ανθρώπους να δίνουν μια καινούρια αξία στον χρόνο, που έμαθε στα παιδιά από τα γεννοφάσκια τους να εκμεταλλεύονται την κάθε ώρα για την βελτίωσή τους· και που χάραξε βαθιά πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα την εξίσωση: ο χρόνος είναι χρήμα[128]. Μια μορφή εξέγερσης, που συναντούμε συχνά στον δυτικό βιομηχανικό πολιτι-

127. E. de Vries - J. M. Echavarria, Social Aspects of Economic Developement in Latin America (1963). W. E. Moore, Man,Time and Society (1963, εκδ. UNESCO). Βλέπε την κριτική που ασκώ στον τελευταίο στο Peace News, 26-6-1964.

128. Βλέπε τις γόνιμες παρατηρήσεις των Λ. Μάμφορντ και Σ. ντε Γκράτσια (στα έργα τους που αναφέρονται στη Σημείωση 1). Βλέπε και: P. Diesing, Reason in Society (1962), H. Meyerhoff, Time in Litterature (1955).

σμό, η ζωή του μποέμ ή η ζωή του μπήτνικ, στηρίζεται στον χλευασμό της βιασύνης που συνοδεύει την αξία την οποία δίνουν στο χρόνο οι καθωσπρέπει άνθρωποι. Τίθεται, λοιπόν, ένα ενδιαφέρον ερώτημα: αν ο πουριτανισμός συνετέλεσε ουσιαστικά στη δημιουργία μιας ηθικής της εργασίας, που έδωσε την δυνατότητα στον βιομηχανοποιημένο κόσμο να ξεπεράσει την οικονομία της σπάνης του παρελθόντος, μήπως η αξία που δίνει ο πουριτανισμός στον χρόνο θα πάψει να υπάρχει και αφ' ότου χαλαρώσει η πίεση της φτώχειας; Μήπως αυτό έχει ήδη αρχίσει; Έχουν χάσει, άραγε, οι άνθρωποι αυτή την υπερβολική ανυπομονησία, αυτή την επιθυμία να καταναλώνουν τον χρόνο τους για να κάνουν κάτι χρήσιμο, που οι περισσότεροι την κουβαλάνε όπως κουβαλάνε και το ρολόι στο χέρι τους;

Αν, σ' ένα αυτοματοποιημένο μέλλον, αποκτήσουμε περισσότερο ελεύθερο χρόνο, το πρόβλημα δεν θα τίθεται με το ερώτημα «πώς θα μπορούσαν οι άνθρωποι *να καταναλώσουν* αυτό τον επιπλέον ελεύθερο χρόνο;», αλλά με το ερώτημα «τί θα μπορούσαν να κάνουν στη ζωή τους οι άνθρωποι αν τους δινόταν αυτός ο, μη διευθυνόμενος από άλλους, χρόνος;». Αν εξακολουθήσουμε να δίνουμε στον χρόνο την αξία που του έδινε ο πουριτανισμός, δηλαδή μιαν αξία χρήσης, θα πρέπει να αναρωτηθούμε πώς χρησιμοποιείται αυτός ο χρόνος, ή πώς τον εκμεταλλεύονται οι βιομηχανίες της σχόλης. Αν, όμως, η έννοια της λειτουργικής χρήσης του χρόνου δεν είναι τόσο γόνιμη, τότε οι άνθρωποι θα πρέπει να ξαναμάθουν ορισμένες τέχνες του ζην, που τις έδιωξε η Βιομηχανική Επανάσταση: πώς να γεμίσουν τα κενά των ημερών τους με πιό πλούσιες και πιό χαλαρές προσωπικές και κοινωνικές σχέσεις· πώς να γκρεμίσουν, για μια ακόμη φορά, τα εμπόδια που χωρίζουν την εργασία από την ζωή. Από κεί θα γεννιόταν μια καινούρια διαλεκτική, που θα μετέφερε ορισμένες παλιές επιθετικές ενεργητικότητες και ορισμένες πειθαρχίες στα καινούρια βιομηχανικά έθνη, ενώ τα παλιά βιομηχανικά έθνη θα προσπαθούσαν ν' ανακαλύψουν ξανά την ζωή, που ξέχασαν από τότε που άρχισαν να γράφουν την σύγχρονη ιστορία.

«Οι Νυερ δεν έχουν καμιά έκφραση ισοδύναμη με τη λέξη «χρό-

νος» της δικής μας γλώσσας, γι' αυτό δεν μπορούν να μιλήσουν για τον χρόνο όπως εμείς, σαν να είναι κάτι πραγματικό, που περνάει, που μπορεί να χαθεί ή να κερδηθεί, κλπ. Δεν νομίζω ότι έχουν την αίσθηση της σύγκρουσης με τον χρόνο, ούτε και θέλουν να συντονίζουν τις πράξεις τους με την αφηρημένη ροή του χρόνου, γιατί οι δικοί τους όροι αναφοράς είναι κυρίως οι ίδιες οι δραστηριότητες, που γίνονται γενικά χωρίς βιασύνη. Τα γεγονότα ακολουθούν μια λογική σειρά, αλλά δεν τα κυβερνά κανένα αφηρημένο σύστημα, αφού δεν υπάρχουν αυτόνομα σημεία αναφοράς στα οποία θα έπρεπε να προσαρμόσουν ακριβώς αυτές τις δραστηριότητες. Οι Νυερ είναι τυχεροί»[129].

Βέβαια, καμιά κουλτούρα δεν εμφανίζεται δυο φορές με την ίδια ακριβώς μορφή. Αν οι άνθρωποι οφείλουν ν' απαντήσουν στις απαιτήσεις μιας αυτοματοποιημένης και υπερσύγχρονης βιομηχανίας, και ταυτόχρονα στις απαιτήσεις ενός πολύ εκτεταμένου «ελεύθερου χρόνου», θα πρέπει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να συνθέσουν απ' την αρχή στοιχεία και από το παλιό και από το καινούριο, να επινοήσουν ένα σύστημα εικόνων που δεν θα στηρίζεται ούτε στις εποχές, ούτε στην αγορά, αλλά στις ανθρώπινες ασχολίες. Η συνέπεια στη δουλειά θα είναι η έκφραση του σεβασμού για τους συνανθρώπους μας. Η κουλτούρα θα καλύπτει και το χασομέρι, που δεν έχει κανένα συγκεκριμένο στόχο.

Δεν πιστεύω, βέβαια, ότι θα συμφωνήσουν μαζί μου όσοι βλέπουν την ιστορία της «εκβιομηχάνισης» κατά τρόπο φαινομενικά ουδέτερο αλλά στην πραγματικότητα βαριά φορτισμένο ιδεολογικά, που την βλέπουν δηλαδή ως ιστορία μιας ολοένα πιό μεγάλης εκλογίκευσης που βρίσκεται στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης. Αυτή η συλλογιστική είναι παλιά όσο και η βιομηχανική επανάσταση. Ο Ντίκενς θεωρούσε έμβλημα του Τόμας Γκράντγκρινντ (που ήταν «έτοιμος να ζυγιάσει και να μετρήσει κάθε κομμάτι της ανθρώπινης φύσης και να σου πει την ακριβή του ποσότητα») «το θνητό στατιστικό ρολόι» του παρατηρητηρίου του, «που μετρούσε κάθε δευτερόλεπτο μ' έναν χτύπο που έμοιαζε με το χτύπο του καρφιού πάνω στο φέρε-

129. E. Evans - Pritchard, o.c.

τρο». Πάντως, από την εποχή του Γκράντγκρινγκ, η Λογοκρατία έχει γνωρίσει καινούρια κοινωνιολογικά βλαστήματα. Ο Βέρνερ Σόμπαρτ - χρησιμοποιώντας το παλιό καλό μοτίβο του ρολογά - έβαλε τον Επιχειρηματία στη θέση του Θεού του μηχανιστικού υλισμού:

«Αν η σύγχρονη οικονομική λογοκρατία μοιάζει με τον μηχανισμό ενός ρολογιού, τότε πρέπει να υπάρχει κάποιος που να το κουρδίζει»[130].

Στις μέρες μας, στη Δύση, τα κατεστημένα της Ανώτατης Εκπαίδευσης είναι γεμάτα από πανεπιστημιακούς ρολογάδες, που το μόνο που τους απασχολεί είναι να δίνουν πτυχία σε καινούριους κουρδιστές. Μέχρι τώρα, όμως, λίγοι είναι αυτοί που προχώρησαν τόσο μακριά όσο ο Τόμας Γουέτζγουντ, ο γιός του γνωστού μας Ιωσία, που έκανε ένα σχέδιο για να εισαγάγει την πειθαρχία του χρόνου και της εργασίας που επικρατούσε στην Ετρουρία μέχρι και μέσα στο διανοητικό εργαστήρι του πνεύματος του παιδιού που πλάθεται:

«Ο στόχος μου είναι ανώτερος - φιλοδοξώ να κάνω ένα αριστούργημα, που θα προηγείται κατά έναν ή δυο αιώνες από την εξέλιξη που κάνει με μεγάλα βήματα η ανθρωπότητα. Στην αρχή του καθενός απ' αυτά τα βήματα ανακαλύπτουμε την επιρροή μερικών προσωπικοτήτων πρώτης τάξεως. Λοιπόν, έχω τη γνώμη ότι στην εκπαίδευση ακόμη και της πιό λαμπρής απ' αυτές τις προσωπικότητες, ούτε μια ώρα στις δέκα δεν συνέβαλε στη διαμόρφωση των ιδιοτήτων από τις οποίες εξαρτήθηκε αυτή η επιρροή. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε στα χέρια μας μια λεπτομερειακή περιγραφή των είκοσι πρώτων χρόνων της ζωής ενός εξαιρετικού πνεύματος: τί μάγμα αντιλήψεων! Πόσες ώρες, μέρες και μήνες σπαταλήθηκαν άσκοπα σε μη παραγωγικές ασχολίες! Τί πλήθος από μισοδιαμορφωμένες εντυπώσεις και από αποτυχημένες συλλήψεις, μπερδεύονται και οδηγούν σε μια τεράστια πνευματική σύγχυση...

Μήπως μέσα στο πιό καλοτακτοποιημένο πνεύμα που ζει σήμερα, δεν μπορούμε να βρούμε κάμποσες ώρες που περνάνε καθημερινά με όνειρα, με ανεξέλεγκτες και άσκοπες σκέψεις;»[131].

130. Encyclopaedia of the Social Sciences (1953), «Capitalism».

131. Γράμμα του Τόμας Γουέτζγουντ στον Ουίλιαμ Γκόντγουιν, 31-7-1797,

Ο Γουέτζγουντ είχε την πρόθεση να εγκαθιδρύσει ένα καινούριο εκπαιδευτικό σύστημα, που θα ήταν άκαμπτο, ορθολογικό και στεγανό: παρακάλεσε τον Γουόρντσγουορθ να δεχτεί τη θέση ενός από τους διευθυντές. Κι εκείνος απάντησε γράφοντας «Το Πρελούδιο» - ένα δοκίμιο για την διαμόρφωση της συνείδησης ενός ποιητή, που ήταν, ταυτόχρονα, και μια επίθεση ενάντια

> «στους οδηγούς, τους δεσμοφύλακες των ικανοτήτων μας,
> και τους φρουρούς της τιμωρίας μας,
> ανθρώπους άγρυπνους, και έμπειρους
> στο ωφελιμιστικό εμπόριο του χρόνου, εγκρατείς,
> που έχουν την εντύπωση ότι κυβερνούν το αστάθμητο
> και που θα ήθελαν να μας κρατούν, λες κι είμαστε μηχανές,
> πάνω στη γραμμή που έχουν χαράξει...»[132].

Γιατί δεν υπάρχει οικονομική ανάπτυξη, που να μην είναι ταυτόχρονα και ανάπτυξη ή μετασχηματισμός μιας κουλτούρας· σε τελευταία ανάλυση, είναι αδύνατο να προσχεδιαστεί τόσο η διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης όσο και η διαμόρφωση του πνεύματος ενός ποιητή.

*

που δημοσιεύεται στο ενδιαφέρον άρθρο του D. Erdman, (Bulletin of the New York Public Library, 1956) με τίτλο «Coleridge, Wordsworth and the Wedgwood Fund».

132. The Prelude (1805).

Επίμετρο

Η μηχανή-κλειδί της σύγχρονης βιομηχανικής και επιστημονικής εποχής δεν είναι η ατμομηχανή, αλλά το ρολόι.. (...)

Το σύγχρονο βιομηχανικό καθεστώς θα μπορούσε ίσως να κάνει χωρίς το κάρβουνο, χωρίς το σίδερο και χωρίς τον ηλεκτρισμό. Δεν θα μπορούσε, όμως, να κάνει χωρίς το ρολόι. (...)

Το πρώτο μηχανικό ρολόι, που δούλευε με βαρίδια που ανεβοκατέβαιναν, το επινόησε ένας μοναχός, ονόματι Γερβέρτος, ο μετέπειτα Πάπας Συλβέστρος ο Β', γύρω στα τέλη του 10ου αι. (...)

Οι Βενεδικτίνοι μοναχοί, που ζούσαν με τέλεια οργανωμένο τρόπο, ήταν ίσως οι ιδρυτές του σύγχρονου καπιταλισμού... Γιατί το ρολόι δεν μετρά απλώς τις ώρες, αλλά συγχρονίζει τις δραστηριότητες των ανθρώπων.

Λιούις Μάμφορντ, *Τεχνική και πολιτισμός.*

Ο Έντουαρντ Πάλμερ Τόμσον (1924-1993) σπούδασε Ιστορία στο Καίμπριτζ, αλλά αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές του κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πολέμησε στο μέτωπο της Ιταλίας και ολοκλήρωσε τις σπουδές του μετά τον πόλεμο. Από το 1948 και μετά, παρέδιδε μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Ληντς και στο Κέντρο Κοινωνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Γουόργουικ, το οποίο ίδρυσε.

Μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας και επίτιμο μέλος της Ακαδημίας των ΗΠΑ, δίδαξε και σε πολλά πανεπιστήμια του εξωτερικού (Ινδία, ΗΠΑ, κ.ά.).

Ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική. Συνεργάστηκε αρχικά με το Κομμουνιστικό Κόμμα, από το οποίο απομακρύνθηκε το 1956, μετά την επέμβαση του σοβιετικού στρατού στην Ουγγαρία. Ίδρυσε στη συνέχεια το αντισταλινικών, τροτσκιστικών κατά κάποιον τρόπο τάσεων περιοδικό New Reasoner (1957-60), με το οποίο συνεργάστηκαν και πολλοί άλλοι αδέσμευτοι άγγλοι αριστεροί.

Αγωνίστηκε και στις γραμμές του Ειρηνιστικού Κινήματος,

και κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για να το κάνει ανεξάρτητο από την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης. Από τη δεκαετία του 70 και μετά, ήταν δραστήριο μέλος του Ανεξάρτητου Αντιπυρηνικού Κινήματος και μια από τις ηγετικές του μορφές.

Διάσημος σ' ολόκληρο τον κόσμο έγινε μετά από το 1963, που εξέδωσε το έξοχο βιβλίο του The Making of the English Working Class (*Το φτιάξιμο, η διαμόρφωση της αγγλικής εργατικής τάξης*).

Έκτοτε εξέδωσε και πολλά άλλα έργα, ιστορικά κυρίως, για την Αγγλία του 17ου, του 18ου και του 19ου αιώνα, καθώς και πιο άμεσου πολιτικού ενδιαφέροντος (*Ο πόλεμος των άστρων*, 1985).

Στην νεκρολογία του, που έγραφε ο γνωστός άγγλος μαρξιστής ιστορικός Έρικ Χόμπσμπαουμ (εφημερίδα Independent, 30 Αυγούστου 1993, ελλ. μτφ. εφημ. Εποχή, 10.10.1993) γράφει μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα:

"Τόσο ως ιστορικός όσο και ως δημόσιο πρόσωπο, ο Ε. Π. Τόμσον εκτοξεύτηκε απότομα στον χώρο της διασημότητας. Το έργο του *Το φτιάξιμο της αγγλικής εργατικής τάξης*, που γράφηκε από έναν καθηγητή άγνωστο ουσιαστικά σε χώρους εκτός των διανοουμένων της αριστεράς, έγινε αμέσως αποδεκτό ως κλασικό έργο και επηρέασε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο την ριζοσπαστική διανόηση των αγγλοσαξονικών χωρών [και όχι μόνο αυτών]. (...) Όταν κατά την δεκαετία του 80 κινητοποιήθηκε υπέρ του πυρηνικού αφοπλισμού, αναδείχτηκε αμέσως διάδοχος του Μπέρτραντ Ράσελ, που ηγήθηκε του ειρηνιστικού κινήματος κατά την προηγούμενη φάση του. Η απομόνωσή του από την μαρξιστική αριστερά, που δεν τον άφησε να αναδειχθεί παλιότερα, οφείλεται στην δημόσια εναντίωσή του προς τον σοβιετικό κομμουνισμό έπειτα από το 1956...

Το έργο του, συνδυάζει το πάθος με τη σκέψη, τον ποιητή με τον αφηγητή και τον αναλυτή. Ήταν ο μοναδικός ιστορικός που ήξερε ότι δεν είχε μόνο τάλαντο, εξυπνάδα, διεισδυτικότητα και γερή γραφίδα, αλλά και την ικανότητα να παράγει κάτι ποιοτικά διαφορετικό από τους υπόλοιπους εμάς, και να μετριέται

τρόπον τινά με βάση μιαν άλλη κλίμακα. Ας το πούμε αυτό "ιδιοφυία", με το συνηθισμένο νόημα της λέξεως. Κανένα έργο της ωριμότητάς του δεν είναι δυνατό να το έχει γράψει άλλος. Οι θαυμαστές του, τού συγχωρούσαν τον κυκλοθυμισμό του, την αμφίβολη σχέση του με επίσημους οργανισμούς και με τα στελέχη τους, καθώς και τη λοξοδρόμησή του από τον κυρίως στόχο κατά τις λιγοστές εφόδους της δυνατής και ευφάνταστης σκέψης του στην σφαίρα της θεωρίας. Οι φίλοι του, τού συγχωρούσαν τα πάντα.

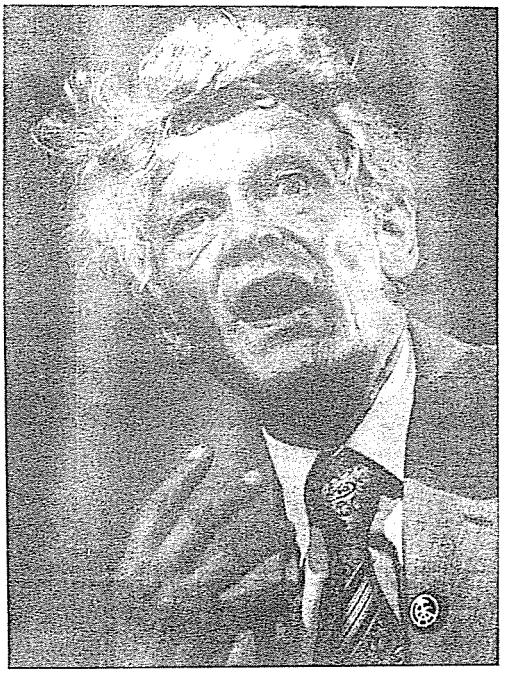

Φεύγοντας από το Κομμουνιστικό Κόμμα το 1956 παρέμεινε κάτι σαν μοναχικός καουμπόη της Αριστεράς, άνθρωπος που απέρριπτε πολλά προνόμια, τα οποία δικαιολογημένα τού είχε παραχωρήσει το κατεστημένο.

Για λίγο δίδαξε σε βρετανικό πανεπιστήμιο, αλλά έπειτα, για βιοπορισμό, δίδασκε κατά περιόδους σε πανεπιστήμια του

πικαιρότητας. Ασχολήθηκε και με την λογοτεχνία (εξέδωσε μια νουβέλα επιστημονικής φαντασίας το 1988) και, όταν δεν λάμβανε μέρος σε πολιτικές εκστρατείες, περιποιόταν τον κήπο του στο Γουόρσεστερσαϊρ. Πέθανε έπειτα από μακρά αρρώστια.

Έμεινε στη μνήμη μας τόσο ως συγγραφέας όσο και ως δημόσιο πρόσωπο. Και ως άνθρωπος, όμως, άφησε έντονη την σφραγίδα του σ' όλους όσοι τον γνώριζαν και στους περισσότερους απ' όσους τον διάβαζαν.

Ο θάνατός του μάς αφήνει ορφανούς. Η απώλεια για τον κόσμο της διανόησης, για τον κλάδο της ιστορίας και για την βρετανική αριστερά είναι ανυπολόγιστη".

Το κείμενο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό Past and Present, τεύχος 38, Δεκέμβριος 1967 με τίτλο Time, Work-discipline and Industrial Capitalism. Ο συγγραφέας του, το περιέλαβε αργότερα (Δεκέμβριος 1990) στον τόμο Customs in Common αναλλοίωτο, επειδή, όπως έγραψε, "μολονότι εκδόθηκαν αρκετά καινούρια βιβλία για το θέμα αυτό, κανένα δεν επηρεάζει ουσιαστικά το κείμενό μου".

Η ελληνική αυτή μετάφραση πρωτοκυκλοφόρησε το 1983 από τις Εκδόσεις Κατσάνος. Επανεκδίδεται με ελάχιστες διορθώσεις.

Β. Τ., Ιανουάριος 1994